

Infrastrukturna opremljenost hrvatskih seoskih naselja

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK Predmetom je članka odnos seoskih i gradskih naselja i mjesto seoskih naselja u naseljskoj mreži hrvatskog društva. Izneseni su i rezultati empirijskog istraživanja opremljenosti hrvatskih sela institucijama socijalne i tehničke infrastrukture provedenom u 107 sela u projektu Sociološki aspekti mreže naselja u kontekstu tranzicije.

U hijerarhijski i piramidalno organiziranoj naseljskoj mreži, na čijem su vrhu najveći gradovi i državno središte kao najvažnija središta u prostoru, seoska su naselja po funkcijama i važnosti smještena vrlo nisko. Zato je ovo pogled na ono što se zbiva na dnu te piramide. Seoska su naselja loše opremljena socijalnom i tehničkom infrastrukturom. Selima nedostaju i elementarne službe i institucije, pa su upućena koristiti njihove usluge u većim lokalnim središtima i gradovima. Istraživanje je pokazalo svu složenost, međuovisnost i isprepletenost odnosa tipova naselja. Hrvatska ima sustav od gotovo 700 središnjih naselja. Osim gradova, u toj je mreži oko 75% seoskih središta. Očito se u seoskim sredinama stvara mreža lokalnih središta, a to su ponajviše seoski općinski centri i važnija seoska središta. Budući da je od 107 seoskih naselja obuhvaćenih uzorkom bilo 35 tih centara, moglo se rasvijetliti i njihovu ulogu u procesima modernizacije suvremenog sela. Istraživanje je, dalje, pokazalo poboljšanje kvalitetnije opremljenosti sela institucijama socijalne i objektna tehničke infrastrukture samo u komunalnoj infrastrukturi i širenju nekih uslužnih djelatnosti važnih za svakodnevni život u selu. Izrazit je nedostatak zdravstvenih i obrazovnih ustanova, a u tom su pogledu i seoska središta slabo opremljena. Disperzivna naseljenost u seoskom prostoru i mnoštvo malih i patuljastih sela otežavajuće djeluje na infrastrukturnu opremljenost, dostupnost i kvalitetu usluga na raspolaganju seoskom stanovništvu. To upućuje na potrebu uravnoteženijeg razvoja u prostoru i jačanja lokalnih razvojnih žarišta u policentričnoj mreži naselja, pri čemu bi se u današnjem selu koje znatno širi dimenzije svog prostora, smanjila važnost teritorija, a mreža utjecaja i usluga među gradićima i seoskim središtima u širem seoskom prostoru dobila na važnosti. To bi nesumnjivo poboljšalo i kvalitetu života u suvremenom selu, i usporilo snažan ruralni egzodus što je prouzročilo veliku neuravnoteženost ukupna prostora.

Ključne riječi: modernizacija sela; seoska naselja; socijalna i tehnička infrastruktura u seoskim naseljima; lokalna središta, Hrvatska.

Primljeno: 19. rujna 2005.

Pribvačeno: 10. listopada 2005.

Copyright © 2005 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu - Institute for Social Research of Zagreb.
Sva prava pridržana - All rights reserved.

1. Selo i grad u društvenom prostoru

1.1. Pristupi ruralno-urbanoj konfiguraciji

Postoji više pristupa ruralno-urbanoj konfiguraciji, upoznavanju dijelova i međudnosa takve društvene dualne zbilje. Tri su najčešća pristupa raščlambi tog kompleksa.

Prvo je za proučavanje razvoja na široj evolucijskoj ljestvici društvene dinamike, pogodna metoda idealnih tipova. Ona je široko zastupljena u sociologijskoj tradiciji od F. Tönniesa, É. Durkheima, H. Beckera, H. Spencera, R. Redfielda i drugih. U velikim i megateorijskim modelima i teorijama operira se bipolarnim i dihotomnim tipologijama društvenog razvoja i podjelama na tradicionalno i moderno društvo (organska solidarnost s podjelom rada, ugovorni odnosi, racionalitet). Neki rabe tročlanu shemu i podjelu na predindustrijska, tranzicijska i industrijska (G. Sjøberg), ili podjelu na primitivna, intermedijarna i moderna društva (T. Parsons). Seljaštvo i seljačke kulture motri se, pak, ostatkom starih tradicionalnih društava, ili ih se stavlja u srednju poziciju kao »djelomično društvo« kakvo zadržava crte starog identiteta, povezanosti s tlom, starim običajima i »folk«-kulturom. Pristup je najeksplicitniji u čuvenome Redfieldovu konceptu »folk-urban society«, pa ga se najviše i uporabljivalo u kasnijim razmatranjima. Glavno je zanimanje u tim razmatranjima usmjereno na objašnjenje što se zbiva kada se jedan društveni sustav transformira iz stanja gdje većina ljudi živi na tradicionalni način u malim zajednicama utemeljenim na poljoprivredi, u sustav što počiva na urbano-industrijskim osnovama, i na uvid kakve sve prepreke tradicionalno društvo postavlja modernizacijskoj perspektivi na globalnoj razini.

Drugi pristup uzima u obzir empirijske atribute i složaje značajka za razlikovanje ruralnih od drugih fenomena. Tako su Sorokin i Zimmerman u jednomu od prvih sustavnih pokušaja razrade ruralno-urbane sociologije, uzeli set devet varijabli što razlikuju gradske i seoske zajednice: 1) profesionalna struktura; 2) prirodna i društvena okolina; 3) veličina naseobine; 4) gustoća naseljenosti; 5) homogenost i heterogenost populacije; 6) društvena pokretljivost; 7) smjer migracija; 8) društvena stratifikacija; 9) sustav stratifikacije (Sorokin and Zimmerman, 1929.). Pristup nije šire primjenjivan, uglavnom zbog teškoća u operacionalizaciji nekih kvalitativnih varijabla.

Treći pristup, popularan u suvremenoj a poglavito američkoj sociologiji, jest koncept ruralno-urbanog kontinuuma. On se temelji na shvaćanju da se sve zajednice, ovisno o obilježjima, može svrstati na jednu točku kontinuuma, pretpostavljajući kontinuirano stupnjevanje od krajnje ruralnih do urbanih zajednica. Nasuprot polarnim tipovima koji sve empirijske primjere uspoređuju s logičkim ekstremima, kakvi su polarni idealni tipovi, ideja kontinuuma pretežno barata s kvantitativnim razlikama. Od prvih radova te vrste pedesetih godina (Duncan and Reiss, 1956.), znanstvena produkcija te vrste je bezbrojna po usmjerenosti na pojedine probleme, domašajima i rezultatima, i doslovce nepregledna.

S obzirom na predmet rada, usmjerit ćemo se na ruralnu dimenziju, a napose na seoska naselja. Teškoća je već što hrvatski jezik ne razlikuje selo kao neseljsku jedinicu od sela u smislu prostornog entiteta kojem pripada seosko društvo kao podsustav globalnog društva, kako to čine mnogi drugi jezici. Tako bliski slovenski izričaj razlikuje *vas* (pojedinačno selo) i *podeželje* (cjelina ruralnog prostora i njemu pripadajućeg socijalnog svijeta).

Većina suvremenih relevantnih autora kreću se u tim okvirima. Neki pokušavaju odrediti opće značajke seoskih sredina, povezujući ih s mnoštvom konkretnih i posebnih povijesnih i društvenih oblika, i tako spojiti idealno-tipsku narav i posebnosti određenih sredina. Primjerice, takav pokušaj nalazimo u poznatog ruralista P. Rambauda (1971.), za kojega su osnovne dimenzije ruralnog: a) selo je omeden i zatvoren prostor; b) seoski se gospodarski sustav temelji na monovalentnoj djelatnosti; c) odnos društvena skupina – prostor krut je i stabilan; d) odnosi skupina i prostora ograničeni su; e) selo ima moć stvoriti i održati osjećaj pripadnosti po podrijetlu i mjestu; f) različita je kreativnost i ekspresivnost pojedinih sela (odjeća, izgled kuće, način rada, regulacija pojedinih odnosa, dijalekt i govor i sl.). Selo je neorganski skup središta odlučivanja koji i izvan sebe traži unificiranost.

Neki hrvatski autori više ističu poljoprivredu kao egzistencijalnu osnovicu ruralnog svijeta i specifičnom osnovom ruraliteta drže: selo – poljoprivredu – prostor. Prema M. Štambuk (1997.) glavne sastavnice ruraliteta jesu: a) temeljne materijalne pretpostavke (zemlja, poljoprivredna djelatnost, ostale djelatnosti, seoski krajolik); b) individualno-društvena razina ruralnosti (pojedinaac, obitelj i rodbina, seoska zajednica); i c) odnosi zemljišnih površina i poljoprivrede, zemljišta i ostalih djelatnosti, poljoprivrede i krajolika, ostalih djelatnosti i krajolika, poljoprivrede i ostalih djelatnosti.

Vidimo da se koncepcija ruraliteta temelji na mnoštvu socijalnih, kulturnih, demografskih, ekoloških i ekonomskih olina, ali valja naglasiti da seoska područja pripadaju široj cjelini kojom ne upravljaju: dakle širi prostorni sustavi integriraju selo i grad. Marksistički inspirirani teoretičari dodaju kako je grad uvijek bio nosilac ekonomske, društvene i političke nadmoći nad selom, i da je koncentracija ustanova imanentna gradu u klasnom društvu na račun puste periferije i seoske okoline koji imaju tek najnužnije ustanove.

Tome treba dodati i značajke sela kao naseobinske jedinice. Vrstan znalac te problematike S. Šuvar ističe da je seosko naselje smješteno u prostoru što nije kontinuirano socijalno organiziran i koji ima »slabo razvijenu društvenu podjelu rada i neizražene središnje funkcije« (Šuvar, 1973.: 121).

1.2. Hrvatsko seosko društvo i naseljska konfiguracija

Naselja kao osnovne jedinice prostorne organizacije društva prolaze, a velikim dijelom i odražavaju promjene u širem društvenom okviru, ali vlastitom dinamičkom utječu na sve važnije društvene procese i time aktivno pridonose strukturi-

ranju, održavanju, funkcioniranju te promjenama globalnog društva. Naselja nisu samo nositelji funkcionalne organizacije društva, ona su i najočitiji elementi kulturnog krajolika jedne zemlje, »izlog« i pokazatelj civilizacijskog napretka, a suvremena i velika urbana naselja žarište su preobrazbe šireg prostora.

Seoska naseljska mreža u Hrvatskoj oblikovana je u duljemu vremenu, pod utjecajem različitih prirodnih i povijesno uvjetovanih socioekonomskih čimbenika i okolnosti. Začeci gradova i trgovišta u kontinentalnoj Hrvatskoj sežu u 12. i 13. stoljeće, dok mediteranski gradovi i seoske naseobine imaju dulju tradiciju, praktički od antike, ali im kontinuitet valja shvatiti više kao trajanje lokacije, a ne kao neprekinut slijed gradskog života.

Seoska naselja imaju također dugu tradiciju, ali, osim malobrojnih iznimka, nedostaju pouzdani povijesni izvori o njihovoj genezi i trajanju u vremenu. Za naseljenost u tradicionalnom društvu i agrarnom razdoblju hrvatske povijesti vrijedi pravilo da se naselja osniva svugdje gdje postoje prirodni uvjeti, a to su ponajviše pogodno zemljište, šume, vode. Suvremeni uvjeti, o kojima ovisi život i napredak seoskih krajeva, poput blizine trgovišta i gradova, prometne mreže i sličnih čimbenika, nemaju nikakvu naročitu ulogu za primarnu naseljenost u razdoblju agrarnog i autarkičnog društva. Stočarski tip ekonomije, napose u uvjetima ekstenzivnog stočarenja, zahtijeva vrlo mnogo prostora, pa su i naselja manja i udaljena od drugih. To je uvjetovalo jako raspršenu naseljenost s mnoštvom malih naselja. U nekoć nepovoljnima i nesigurnim uvjetima, čak su i naselja podizana na vrlo nepogodnim mjestima, udaljena od većih središta i cestovne mreže (vojске i bolesti dolaze cestama!, poznata je izreka, geslo takvih teritorijalizacija).

U dugoročnom praćenju razvitka naselja zamjećuje se drukčija kretanja. Sela se premješta s brda u nizine, jačaju naselja uz rijeke i cestovne komunikacije, gradske aglomeracije, uz morsku obalu, no to su već historijski procesi, premda je do njihove zamjetne kristalizacije došlo tek u suvremeno doba.

Osnovna naseljska mreža u Hrvatskoj oblikovana je prije početka industrijalizacije i modernizacije društva. Tako prvi »moderan« statistički popis iz 1857. registrira 5.444 naselja, potkraj 19. stoljeća postoji 5.970 naselja, a sredinom 20. stoljeća evidentirano je oko 6.650 samostalnih naselja. Gustoća naseljenosti u tome je razdoblju povećana otprilike dva puta: s 39 stanovnika na km² u 1857., 60 u 1910., na 78,8 u 2001. pa je povećana i prosječna veličina naselja. Naravno, seoska naselja pokazuju drukčiji trend, i u zadnjih pedesetak godina smanjena su gotovo za trećinu broja stanovnika (Zimmermann, 1999.; Pokos, 2002.).

Istraživački nalazi govore kako su razvojna kretanja u hrvatskom selu bila drukčija nego u drugima tranzicijskim zemljama, ali i da modernizacija i »rekompozicija« znatno kasne spram razvijenih društava. Ipak, hrvatsko selo dijeli mnoge teškoće i razvojne dvojbe svojstvene seoskim regijama širom Europe. No, neke su osnovne značajke početnog razdoblja ostale do danas. Hrvatsku ima (danas malo manju) disperznu naseljenost i velik broj malenih seoskih naselja. I danas od pre-

ko 6.500 naselja, više od jedne trećine su malena seoska naselja s manje od 100 stanovnika, oko 30% sela imaju od 101 do 300, dok je samo dvadesetak gradova s više od 20.000 žitelja. Velike su i regionalne razlike. Sjeverno primorje i planinska Hrvatska te neki dijelovi središnje Hrvatske, imaju velik broj takvih patuljastih naselja, dok je u Slavoniji i Dalmaciji stanje povoljnije. U dvije najmanje veličinske skupine naselja živi tek 10% ukupnog stanovništva države, što znači da u dvije trećine svih hrvatskih naselja živi otprilike desetina njenih žitelja, dok na drugoj strani, u oko 250 naselja s više od 2.000 stanovnika (moguća gradska naselja) živi oko 60% hrvatske populacije. Razvidno je da velika disperzivna naseljenost otežava uređenje prostora i urbanu preobrazbu jer poskupljuje gradnju infrastrukture, prometno povezivanje s većim centrima, što onemogućuje brži razvoj mnogih sela i seoskih regija (Pokos, 2002.).

Prošlost određuje i suvremena kretanja, kako se lakonski može označiti stanovita važnija razvojna ograničenja modernizacije i unaprjeđenja seoskih krajeva. Ipak, Hrvatskoj je u novije doba svojstven brz proces urbanizacije, što na jednoj strani znači gomilanje stanovništva u veće gradove, dok na drugoj izaziva razrjeđivanje pa i pražnjenje mnogih seoskih područja. Pritom nije upitan sam urbanizacijski proces, nego oni njegovi tijekovi, koji su mnoge regije devitalizirali i time produžili razlike u razvijenosti seoskih i gradskih regija.

Snažan ruralni egzodus i premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja i prosperitetnih regija, kao posljedica oligocentričnog industrijskog i urbanog razvoja Hrvatske u posljednjih pedesetak godina, uza smanjen, pa i negativan prirodni prirast stanovništva sela, prouzročio je krupne demografske poremećaje u većem dijelu Hrvatske, smanjivši izgleda sela za ubrzavanje razvoja i uravnoteženiji prostorni razvitak ukupnog prostora. Više od 85% seoskih naselja gubi stanovništvo, a gotovo 10% naselja, zbog snažne depopulacije, možda je pred nestajanjem. Obnova sela i jačanje naseljske strukture zato je strateška zadaća hrvatskog društva (Nejašmić, 1990.).

Različiti su razlozi zanimanja za opstojnost i razvoj naseljske strukture nekoga društva. Iskustveno usmjerena sociologija sela, ali i grada, dugoročno proučava razlike sela i grada u sklopu teorije tzv. ruralno-urbanog kontinuuma, pri čemu je najčešći nalaz (uz manje varijacije): (post)industrijsko i urbano društvo te suvremena masovna kultura, zakonito prouzročuju smanjivanje razlika i opreka seoskih sredina i gradskih aglomeracija. No, suvremena industrijska i urbana civilizacija donosi ubrzane poželjne ali i degradirajuće promjene u prirodnom okolišu, pa se planiranju i uređenju prostora usmjeruje sve veću pozornost. Osnovni je cilj takva planiranja prostora je postići održiv razvoj, pri čemu se nastoji obuhvatiti sve pojave, počevši od prirodnog okoliša sa svim resursima, ljudske aktivnosti, mrežu naselja – od manjih i većih gradova, seoskih područja i metropola. Moderan pristup planiranju prostornog razvoja podjednako uvažuje i vrjednuje ciljeve zaštite prirode i okoliša s drugim ciljevima ekonomske i socijalne naravi.

Sve to vrijedi i za hrvatski prostor. Radi geografskih i geopolitičkih okolnosti, činjenice da je u dodiru i kontaktnoj zoni većih europskih prostornih cjelina – Bal-

kana, Podunavlja, Sredozemlja, Hrvatska ima izuzetno povoljan prometni, ali i osjetljiv geostrateški položaj. Zbog svoga položaja, prirodnih dobara i vrednota te regionalne raznolikosti, hrvatski prostor je prvorazredan razvojni resurs što pruža velike izgleda za uspješan gospodarski i društveni napredak. Ali, nužna je i sustavna skrb o prostoru, planiranje njegove uporabe, usklađivanje različitih interesa te stalna zaštita prirode i okoliša.

1.3. Modernizacija hrvatskog društva i selo

Procesi modernizacije u hrvatskom društvu – za predmet rada važniji su industrijalizacija, deagrarizacija i ruralni egzodus, urbanizacija, demografska tranzicija – imali su bitnu ulogu u preobrazbi tradicionalnog i autarkičnog sela i rapidnu smanjenju seljaštva. Radikalno je promijenjena socijalna struktura sela. Poljoprivrednici su donedavno bili prevladavajući sloj seoske populacije, a agrarna privreda činila je okosnicu ukupnoga života sela i bila važnim dijelom nacionalnoga gospodarstva. Decentralizacija industrije, gradnja manjih pogona, obrta i uslužnih radionica u selu i obližnjim gradovima, te pojava novih djelatnosti izazvale su promjenu ukupnoga ekonomskog pejzaža sela, donedavno izrazite periferije društva i pûkog dodatka razvijenim gradovima i urbaniziranim regijama.

Zamjetne su i promjene na seljačkima poljoprivrednim gospodarstvima. Unatoč nekim nepovoljnim kretanjima (posebice u posjedovnoj strukturi gospodarstava), postupno se izdvaja sloj vitalnih i prosperitetnijih gospodarstava, na kojima se temelji modernizacija poljoprivrede. U novima tranzicijskim uvjetima razvoja privatnog poduzetništva uklonjene su neke zapreke jačem razmahu seljačke privrede i uklonjene ideološke predrasude spram seljaštva, što će dovesti do primjerenije politike prema tom sektoru rada i života i, na dulju stazu, omogućiti poljoprivredi snažniji iskorak i dinamiziranje ukupnog napretka seoskih regija.

Određene dimenzije modernizacije i osnovnih promjena u društvu i selu pokazuje tablica 1. Bjelovidno se u drugoj polovici 20. stoljeća zbila vrlo snažna deagrarizacija, s vrhuncem šezdesetih i sedamdesetih godina. U Hrvatskoj je seljačko stanovništvo smanjeno od 1953. do 2001. s 56% na manje od 6%, za što je razvijenim zemljama trebalo i stotinjak godina. Deagrarizacija označuje proces smanjivanja broja seljaka, ali i ovisnosti stanovništva o poljoprivredi. Hrvatska je imala jedan od najbržih agrarnih egzodusa zabilježenih u ekonomskoj povijesti svijeta, sa svim pozitivnim i negativnim posljedicama. Progresivan učinak bio je radikalno smanjenje agrarne prenapučenosti i oslobađanje poluzaposlene radne snage u selu za produktivnije i unosnije upošljavanje u neagrarnom sektoru. Glavni čimbenici ubrzane deagrarizacije u tome razdoblju bili su obilna ponuda radnih mjesta u industriji i razvoj tercijarnog sektora, te zapošljavanje u inozemstvu od šezdesetih godina. Zapošljavanje izvan seljačkoga gospodarstva otvorilo je kanale komunikacije između sela i grada, pa je seosko stanovništvo, osobito mladi, moglo upoznati prednosti gradsko-urbane civilizacije. Razvoj školstva omogućio je izobrazbu mladih iznad obvezne škole i stjecanje kvalifikacija. Već je u sedamde-

setim oko 80% mladih imalo stručnu kvalifikaciju, suprotno prethodnome naraštaju koji se zapošljavao na najnižim poslovima bez potrebne kvalifikacije ili stručne spreme, a nazivalo ih se radnicima-seljacima, »polutanima« što stoje između tvornice i njive. Mlađi su se naraštaji ubrzo izdigli iznad takvog stanja i može ih se označiti radničko-službeničkim slojevima s urbanim potrebama i aspiracijama, a prebivaju u selu s poljoprivredom kao možebitnim dodatnim izvorom prihoda, zadrže li obiteljsko gospodarstvo.

Slično onome što vrijedi za ukupno poljoprivredno stanovništvo, zbilo se i s kontingentom aktivnih poljoprivrednika, iako je smanjenje malo blaže, zbog drukčijeg odnosa spram aktivnosti u seljačkoj poljoprivredi nego u ostalim djelatnostima. Broj seljačkih gospodarstava smanjen je za otprilike 35%, što se očekivalo, mada će u sljedećem razdoblju doživjeti i veće smanjenje, zbog intenzifikacije poljoprivrede i sve manjeg interesa i potrebe seoskog stanovništva za dodatnim obavljanjem poljoprivrednih poslova.

Tablica 1.

Neki pokazatelji deagrarijacije i deruralizacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-2001.

	1953.	1961.	1981.	1991.	2001.
Udjel poljoprivrednoga u ukupnom stanovništvu (%)	56,1	43,9	14,5	9,1	5,6
Udjel aktivnoga poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu (%)	62,3	50,2	20,9	13,0	9,7
Broj seljačkih poljoprivrednih gospodarstava (u 000)*	...	653	569	534	438
Udjel seoskoga u ukupnom stanovništvu (%)	74,6	68,4	48,5	43,8	42,3
Udjel seoskog stanovništva među zaposlenima u sekundarnom sektoru (%)	...	16,3	...	39,2	...
Udjel seoskog stanovništva među zaposlenima u terciarnom sektoru (%)	...	8,9	...	27,8	...

* Kretanje broja seljačkih gospodarstava po godinama ne slijedi uvijek popise stanovništva, pa je podatak za 2001. izveden iz popisa poljoprivrede 2003.

Izvor: Popisi stanovništva za odnosne godine; poljoprivredni pokazatelji preuzeti su iz M. Župančić (2005.: 178, 185); pokazatelji o kretanju ruralnog stanovništva iz N. Pokos (2002.: 40); a o zaposlenosti po sektorima iz D. Živić (2002.: 115, 119, 121).

Pozornost privlače i podaci o seoskom stanovništvu – deruralizacija je bila znatno sporija od deagrarijacije: ranih pedesetih oko tri četvrtine stanovništva Hrvatske činilo je ruralno, a danas se taj visok udjel smanjio na tek malo više od 40%. Zanimljiva je i profesionalna struktura seoskog žiteljstva. Dok je šezdesetih samo manji broj bio zaposlen u sekundarnom i terciarnom sektoru, 1991. (popis iz 2001. ne pruža takve podatke) 40% aktivnoga seoskog pučanstva radilo je u industrijskom, a gotovo 28% u terciarnom sektoru. Regionalna raščlamba pokazuje velike razlike: dok je u kontinentalnom i planinskom dijelu države u terciarnim djelatnostima radilo 20 do 30% zaposlenih, u primorskom pojasu je taj postotak

znatno viši. U Sjevernom Hrvatskom primorju čak 50% aktivnih seoskih žitelja zaposleno je u tercijarnom sektoru, što govori o ekonomskim obilježjima i razvijenosti, ali i o profesionalnim postignućima i višoj razvijenosti seoskih područja u toj makroregiji (Pokos, 2002.: 120-122).

Ipak, svi procesi iz toga modernizacijskog sklopa nisu imali samo pozitivan učinak, ili ne podjednako pozitivan za razne slojeve društva i područja. Pošto se bavimo seoskim društvom, valja ponešto reći i o proturječnim učincima tih procesa na cjelinu seoskog prostora i društva. Neupitno je radikalno poboljšana gospodarski, društveni i kulturni položaj sela. Osobito su zamjetne promjene društvene strukture, pa u novije doba u selu prevladavaju slojevi nepoljoprivrednog stanovništva, povezani s industrijsko-tercijarnim djelatnostima i gradskim uvjetima života. Danas samo 5 do 6% ukupnoga stanovništva živi isključivo ili pretežito od poljoprivrede, što istodobno znači da manje od šestine žitelja sela pripadaju seljačkom ili poljoprivrednom sloju koji je (bio) na najnižem stupnju društvene ljestvice, a prije je bio sinonim za krajnje siromaštvo, kulturnu zaostalost i nepismenost, kako se nekoć opisivalo položaj najbrojnijeg sloja hrvatskog društva.¹

Snažan, pak, ruralni egzodus i premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja i seoskih središta u naprednijim regijama, izazvali su krupne demografske i razvojne poremećaje u većem dijelu ruralnog prostora. Depopulacija je zahvatila gotovo tri četvrtine državnoga teritorija na kojem obitava gotovo polovica ukupnoga stanovništva. Iako i za populaciju Hrvatske važe zakonitosti demografske tranzicije suvremena svijeta, pa je u ranoj posttranziciji obilježena niskim natalitetom i sporim prirodnim prirastom, a u nas i negativnim prirastom posljednjih desetak godina i smanjenjem ukupnoga stanovništva, što će se i ubrzati u narednom razdoblju, ipak depopulacijski problemi sela zaslužuju osobitu pozornost.

Premda ruralni egzodus prati (posljedica je) proces modernizacije i polarizacije pučanstva u ukupnom prostoru, dubina će promjena i nepovoljne posljedice ostaviti dubok trag u funkcioniranju, a napose razvojnim izgledima sela u budućem razdoblju. Egzodus seoskog stanovništva nije samo odljev većeg ili manjeg dijela populacije, nego proces što ima, ili je imao u pojedinim fazama (zbog visoke selektivnosti migracijske mase), višestruko negativne posljedice po gospodarski, društveni i kulturni razvitak sela. Valja podsjetiti: selo je napuštao mladi i vitalniji sloj, a ostajali oni manje »podobni« za snalaženje u urbanim uvjetima rada i egzistencije (Petak, 2002.: 46-47). U ranijoj fazi industrijalizacije, završenoj otprilike šezdesetih godina 20. stoljeća, selo je više napuštalo muško stanovništvo, pa se govorilo o »senilizaciji« i feminizaciji poljoprivredne populacije. Kasnija industrijalizacija i razvitak tercijarnog sektora izjednačili su i »šanse« ženskoga stanovništva, te su emigracijski krajevi ostajali i bez žena. Sada se u mnogim depopula-

¹ Seljaštvo i poljoprivreda ne moraju nužno biti sinonim zaostalih oblika rada i života, ali su se u prošlosti doimali najčešće upravo takvima.

cijskim zonama i selima »pojavi« višak muških, naročito u mladoj i aktivnoj dobi, pa i to produbljuje demografsku neravnotežu nekih seoskih područja.

Ruralni je egzodus smanjivao vitalne potencijale i u selu su ostali stariji i manje obrazovani, manje skloni inovativnijem ponašanju, poduzetničkim inicijativama, riziku i promjenama, zbog čega su nepovoljna demografska kretanja i emigracija znatno smanjivali i šanse za napredak seoskih krajeva osloncem na vlastite snage.

1.4. Urbanizacija i odnosi sela i grada

Razgraničenje seoskog i gradskog stanovništva ovisi o statističkim konvencijama. U nas se to činilo uglavnom određivanjem gradova, odnosno gradskog stanovništva, a »ostatak« se proglašavalo seoskim. To je znatno jednostavniji i lakši postupak, nego točnije odrediti skup seoskih naselja, jer Hrvatska ima oko 6.500 nasobinskih jedinica s malenim brojem gradova. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća statistika je lučila tri tipa naselja – gradska, mješovita i seoska. Kasnije je uvedena dihotomna podjela na gradove i »ostala naselja«. ² Kriteriji razlikovanja bili su broj stanovnika naselja i udjel poljoprivrednoga stanovništva, i uglavnom su dobro odražavali razlike gradskih i seoskih naselja. Godine 1981., primjerice, bila su čak 742 mješovita naselja, pa je više od 12% svih naselja pripadalo prijelaznom tipu na ruralno-urbanom kontinuumu. S gradovima je drukčije. Njih se određivalo i upravnim putem, ili primjenom statističkih klasifikacija. Taj je postupak odgovarao uvjetima urbanizacije do šezdesetih godina, ali se već 1971. pokazao nefunkcionalnim, a kasnije su se teškoće i uvećale. Uz najmanju veličinu gradskog naselja s 2.000 do 3.000 stanovnika i najviše 10% poljoprivrednog stanovništva, 1971. su, naime, neka naselja proglašena gradskim, a da nisu posjedovala određene gradske funkcije. Mnoga prigradska naselja u okolici većih gradova i neka druga veća naselja bez nužnih obilježja, postala su »gradska«. Stoga je model veličine i udjela poljoprivrednika napušten te su, bez valjane zamjene drugim kriterijima, primijenjena neprikladna upravno-administracijska rješenja. Hrvatska je zadnjih četrdesetak godina, primjenom različitih kriterija, imala 69 do 214 gradskih naselja. Samo u razdoblju od 1971. do 1981. broj gradova povećao se sa 108 na 214, tj. pojavilo se više od 100 novih gradova, i to ne organskim preraštanjem sela, nego su skok uvjetovali drugi razlozi. Samo je u Dalmaciji tako bilo proglašeno više od polovice gradova. Podjela je zadržana do novijeg razdoblja, uz ispuštanje mješovitih naselja iz službene uporabe.

U novijem upravno-teritorijalnom ustroju države status grada dobilo je malo više od polovice negdašnjih gradova, pa danas imaju taj status 123 naselja. Uzgred, desetak gradova s manje od 2.000 žitelja uvršteno je u urbanu mrežu temeljem šarolikih argumenata: povijesni razlozi, izrazite urbane značajke, upravna tradicija

² Kao da se izbjegava izraz *selo* za određen tip naselja, možda i zato što su neka naselja, koja nisu gradovi, izgubila određena obilježja ruralnosti.

(mnogi su središta bivših »velikih« općina) i dr. Pošto su opći kriteriji određivanja gradova nepoznati, teško je reći koliko ta klasifikacija odražava stupanj urbanizacije zemlje. Uz njih je u upravno-teritorijalnoj podjeli 426 općinskih središta, među kojima mnoga seoska naselja s izraženima gradskim obilježjima.

Neki su istraživači korektno rekonstruirali razvoj urbanih sustava u duljem razdoblju, mimo prošlih i aktualnih upravnih kriterija proglašavanja gradova. N. Pokos (2002.) čini to rabeći statističke kriterije, te nužne izmjene i prilagodbe podataka. Rezultati prikazani u tablici 2. odnose se na cijelu državu i makroregije, kakve upotrebljuje geografska literatura o regionalizaciji Hrvatske.³

Tablica 2.

Kretanje broja gradova hrvatskih makroregija u razdoblju 1953.-2001.

Makroregija	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Središnja Hrvatska	16	23	32	46	54	54
Istočna Hrvatska	12	16	17	28	34	34
Gorska Hrvatska	3	5	8	8	8	8
Sjeverno Hrvatsko primorje	17	20	21	26	27	26
Južno Hrvatsko primorje	16	17	22	32	33	33
Republika Hrvatska	64	81	100	140	156	155

Izvor: N. Pokos, 2002.: 38.

U proteklih je 50 godina urbanizacija Hrvatske, iskazana rastom broja gradova, zamjetno napredovala: broj gradova povećao se gotovo dva i pol puta. Danas više od 150 naselja ispunjava stroge statističke zahtjeve za gradska. Time se izbjegava arbitrarnost i voluntarizam različitih i raznodobnih upravno-teritorijalnih rješenja u određivanju broja gradova, i dobiva pouzdaniju osnovu za zaključivanje o naseljskoj transformaciji.

Sve su hrvatske makroregije imale otprilike sličan rast broja gradskih naselja. Najveće povećanje broja gradova u Središnjoj Hrvatskoj omogućila je njena veća razvijenost spram ostalih makroregija, te blizina državnog središta, pa je u njoj otprilike 51% svih naselja u državi, a sličan je udjel ukupnog stanovništva. Ipak, razmjerno veći udjel urbanog stanovništva imaju Sjeverno Hrvatsko primorje i Dalmacija te središnja i najveća makroregija, ni s velikim ponderom Zagreba, nije nurbaniziranija. To podrobnije potvrđuju podaci o relativnom udjelu seoskog sta-

³ Te su makroregije formirane primjenom suvremene nodalno-funkcionalne regionalizacije, dijelom kombinirane s granicama povijesnih pokrajina u Hrvatskoj. Ipak, one se ne poklapaju u cijelosti, jer granice gravitacijsko-funkcionalnih cjelina nisu jednake uobičajenim granicama »historijskih« pokrajina.

novništva u tima prostornim cjelinama (tablica 3.). Time dobivamo i urbano stanovništvo (»ostatak« do stopostotne cjeline).

Tablica 3.

Udjel seoskog u ukupnom stanovništvu makroregija Hrvatske u razdoblju 1953.-2001.

Makroregija	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Središnja Hrvatska	73,8	67,9	58,6	50,0	45,0	43,5
Istočna Hrvatska	77,5	71,7	64,5	52,8	57,4	46,9
Gorska Hrvatska	91,6	86,4	78,3	73,3	69,8	65,1
Sjeverno Hrvatsko primorje	60,0	50,1	41,8	34,5	33,2	35,8
Južno Hrvatsko primorje	76,7	71,2	60,3	44,3	39,7	36,1
UKUPNO	74,6	68,4	59,2	48,5	43,8	42,3

Izvor: N. Pokoš, 2002.: 41.

Hrvatska je još prije pedesetak godina bila seljačka, pa i ruralna zemlja. Tri četvrtine ukupnog stanovništva živjelo je u selima, s gotovo sličnim stanjem u najvećem dijelu države. Po niskom se stupnju urbanizacije razlikuje jedino planinska makroregija, a odskače Sjeverno primorje. Gorska Hrvatska je najmanje urbanizirana regija jer zbog izrazite depopulacije samo manji broj naselja ima gradska obilježja ili uvjete da to postanu u budućnosti. Ta je makroregija izgubila najviše stanovnika, danas u njoj živi manje od dva posto ukupne hrvatske populacije, a sa samo otprilike 35% urbanih žitelja znatno odstupa od državnog prosjeka. Nedostatak je gradskih središta i razvojni *bandycup* tih područja jer su gradovi nosioci razvoja i čimbenik populacijske stabilizacije. Sjeverno je Primorje tradicionalno visoko urbanizirana regija – u njoj gotovo dvije trećine stanovništva živi u gradovima, čemu se približila i Dalmacija. Litoralizacija privrede i stanovništva, uz ekspanziju turizma, prouzročila je jačanje gradova i brz porast urbanog stanovništva na cijelom jadranskom području u zadnjih četrdesetak godina, pa je ono najurbaniziraniji dio zemlje. Na početku promatranog razdoblja Dalmacija je osjetno zaostajala za Sjevernim Primorjem u razini urbanizacije, ali je u posljednja tri desetljeća imala izrazitu urbanu akceleraciju, što se najviše osjetilo u velikim gradovima i njihovoj okolici.

Slavonija, odnosno Istočna Hrvatska bilježi prosječno kretanje gradskog stanovništva, iako nije dostigla državni prosjek, a malo zaostaje i za Središnjom Hrvatskom. Stanje i razvojna dinamika u Središnjoj Hrvatskoj najbliže su državnom prosjeku, i to ne samo zato što je u njoj polovica svih naselja i stanovništva, čime utječe na »prosjek«. Na razinu njezine urbaniziranosti više od Zagreba utječe sporiya urbana dinamika drugih regionalnih i lokalnih središta, dok su neki dijelovi makroregije manje razvijena područja. Zato ova makroregija ne odskače mnogo u urbanoj preobrazbi od drugih, a od primorskog pojasa čak i zaostaje.

Hrvatska sada ima gotovo 60% urbanog stanovništva, što potvrđuje teze o brzom modernizacijskoj preobrazbi. Spram drugih europskih zemalja ona je u donjem dijelu ljestvice. U jugoistočnoj Europi pripada među urbaniziranija društva, mada su ta stanja – zbog neujednačenih kriterija mjerenja stupnja urbaniteta – samo približno usporediva.

1.5. Neke demografske karakteristike seoskih naselja

Osvijetlimo i važnije značajke seoskih naselja, napose njihovu strukturu i razvojne tendencije u prikazanom razdoblju.

Osvrnimo se, prvo, na kvantitativne dimenzije procesa urbanizacije i osnovne proporcije seoskoga i gradskog stanovništva, te na kretanje ukupne populacije. U ranim pedesetim, na niskom stupnju urbanizacije, 75% ukupnog stanovništva ili masa od 2,93 milijuna žitelja živjela je u seoskim naseljima, dok su gradovi brojali svega 998 tisuća urbanita. Hrvatska je tada bila agrarna zemlja s preko dvije trećine seljačkog stanovništva, a industrijalizacija s većim zamahom urbanizacije tek je predstojala. U narednom razdoblju slika se ubrzano mijenja: snažnu deagrarizaciju, egzodus iz sela, povećanje industrijskog i tercijarnog sektora pratile su velike promjene u rasporedu stanovništva.

U novijem razdoblju preokrenut je odnos ruralnog i urbanog dijela populacije. Godine 2001. u gradovima je živjelo oko 58% a u ruralnom dijelu nešto više od dvije petine populacije.⁴ Dok se gradsko stanovništvo povećalo dva i pol puta (s 998 tisuća na preko 2,5 milijuna), seosko se smanjilo s 2,937 milijuna na 1,853.417 žitelja, ili za više od jedne trećine, uz porast ukupnog stanovništva za 11% (»prisutno« stanovništvo). Urbanizacija je, uz polarizirani razvoj u prostoru – centristički ili oligocentrični urbani razvoj (razvoj samo nekih većih i razvijenih regija oko velikih gradova) – prouzročila veliku preraspodjelu stanovništva. Urbanizacija s porastom gradskog stanovništva zakonit je proces industrijsko-urbane modernizacije svakog društva, ali to ne znači da uvijek ima i pozitivne posljedice po ravnomjeran razvoj svih područja. U tome je proturječnost između ukupnog napretka i nazadovanja seoskih područja, ali i razlog zašto se pretjerana depopulacija sela drži društveno štetnom. To najbolje pokazuje analiza promjena seoske naseljske strukture.

Pokazatelji o polustoljetnom trendu broja i veličine seoskih naselja izloženi su u tablicama 4. do 6. Skup seoskih naselja određen je tako što se od ukupnog broja naselja oduzima gradove, a uključuje i naselja koja su postojala u prošlosti ali su »izumrla«. Razmjeri su depopulacije drastični – »nagrizla« je veći dio seoskoga naseljskog tkiva.

⁴ Prema kriteriju upravnih područja gradova i pripadajućih okolnih naselja, postotak gradskog stanovništva dostiže 68%, ali to je, očito, pretjeran i ne baš utemeljen pokazatelj.

Hrvatska ima velik broj naseobinskih jedinica (samostalnih naselja), ali još veći broj zaselaka i dijelova »samostalnih naselja«. Smatra se da naselje treba posjedovati atar (područje), određeni centar i naziv. Prema Korenčiću (1979.), u Hrvatskoj postoji oko 14.000 naseljskih toponima uklopljenih u spomenut broj naseobinskih jedinica. Najveći broj su patuljasta i mala naselja. U početku promatranog razdoblja 15% naselja imalo je do 100 stanovnika, a 36% od 100 do 300, dakle oko polovice svih sela imalo je do 300 stanovnika. Pedeset godina poslije ta je slika bitno izmijenjena. Prema popisu iz 2001. više je od dvije trećine seoskih naselja u toj kategoriji, a naročito je povećan broj najmanjih: 37% sela ima manje od 100 stanovnika (tablice 4. i 5.).

Tablica 4.

Veličina i struktura seoskih naselja i broj seoskog stanovništva Hrvatske u razdoblju 1953.-2001.

Veličina naselja	1953.		1961.		1991.		2001.	
	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj stanovnika	Broj naselja	Broj stanovnika
Bez stanovnika	1	-	1	-	71	-	185	-
1-99	989	59.200	1.123	64.416	2.030	98.462	2.408	105.542
100-299	2.373	456.924	2.354	450.945	2.340	426.674	2.050	360.656
300-499	1.324	514.267	1.286	499.541	941	365.792	789	312.761
500-999	1.300	902.982	1.226	846.709	761	533.223	691	486.037
1000-1999	496	665.147	484	654.768	313	435.013	295	409.146
2000 i više	119	338.534	112	328.164	43	111.526	68	178.902
Hrvatska	6.602	2,937.054	6.586	2,844.543	6.499	1,970.870	6.486	1,853.044
Prosječna veličina naselja	445		432		303		286	

Izvor: N. Pokos, 2002.: 52.

Tablica 5.

Relativni pokazatelji naseljske strukture seoskih naselja Hrvatske u razdoblju 1953.-2001.

Veličina naselja	Popis							
	1953.		1961.		1991.		2001.	
	% naselja	% stanovnika	% naselja	% stanovnika	% naselja	% stanovnika	% naselja	% stanovnika
Bez stanovnika	0,0	0,0	0,0	0,0	1,1	0,0	2,9	0,0
1-99	15,0	2,0	17,1	2,3	31,2	5,0	37,1	5,7
100-299	35,9	15,6	35,7	15,9	36,0	21,6	31,6	19,5
300-499	20,1	17,5	19,5	17,6	14,5	18,6	12,2	16,9
500-999	19,7	30,7	18,6	29,8	11,7	27,1	10,7	26,2
1000-1999	7,5	22,6	7,3	23,0	4,8	22,1	4,5	22,1
2000 i više	1,8	11,3	1,7	11,5	0,7	5,7	1,0	9,7
Hrvatska	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: N. Pokos, 2002.: 52.

Podaci u tablicama 4. i 5. upućuju na stalan, apsolutan i relativan, rast broja najmanjih naselja, što govori da se u seoskom prostoru zadržava nepovoljna struktura naseljenosti. Najmanja naselja koja nisu u blizini gradskih središta, u razvijenijim regijama ili u blizini prometnica što ih povezuju s lokalnim ili regionalnim središtima, nisu pogodan okvir rada i života. Zadovoljavanje svagdašnjih i drugih potreba vrlo je otežano te su takva naselja osuđena na stagnaciju ili, još gore, ozbiljni su kandidati za »odumiranje«.

Ubrojimo li u »malena« i naselja sa 100 do 300 stanovnika, ona čine više od dvije trećine svih sela. Razvidno je znatno smanjenje broja većih seoskih naselja, a najviše u skupini sela od 500 do 1.000 stanovnika – njihov je udjel u ukupnoj strukturi prepolovljen. Malo je manje smanjenje u najvećih naselja (s više od 1.000 stanovnika) – ono je i očekivano jer su neka veća sela prerasla u gradove. Od otprilike 600 takvih sela 1953., njihov je broj do 2001. smanjen na 363, ili na 5,5% ukupnog broja. Zabrinjava i to što su i neka veća sela gubila stanovništvo, iako relativno manje nego manja sela. Mnoga su zato »klizila« i ulazila u neku skupinu manjih. Skupina sela veličine 1.000 do 1.999 stanovnika zadržala je prosječnu veličinu 1.350 stanovnika u cijelome razdoblju, dok su sela s više od 2.000 stanovnika smanjena s prosječno 2.840 na 2.630 stanovnika.

Na nepovoljna kretanja upućuje i veličina »prosječna« seoskog naselja. Ta se veličina, naime, progresivno smanjivala tijekom cijelog razdoblja. Regres je ubrzan nakon 1961., pa se »prosječno« selo veličine 445 seljana na početku, smanjilo na samo 286 u godini 2001. Smanjenje broja stanovnika za više od trećine zasigurno loše utječe na razvojne izgleda sela. Malo su veća sela u okolici velikih gradova, u istočnoj Slavoniji, varaždinskoj regiji i nekim dijelovima Primorja, a to su, u pravilu, područja gdje su odmakli procesi urbanizacije izmijenili i razvojno unaprijedili širi ruralni prostor.

Unekoliko je drukčiji raspored stanovništva po veličinskim razredima. Dok je u 1953. samo dva posto seoskog stanovništva živjelo u »patuljastim« naseljima (do 100 stanovnika), najnoviji popis pokazuje da u toj kategoriji (sada trećini sela) živi gotovo 6% te populacije. U toj skupini prosječna sela imaju samo četrdesetak žitelja. Razmjerno je povećan udjel seljana u kategoriji naselja od 100 do 300 stanovnika. Veća sela, čiji je udjel u naseljskoj strukturi prepolovljen, zadržala su razmjerno jednak broj stanovnika kao prije pedeset godina. Raspored seoske populacije otprilike je sljedeći: četvrtina živi u naseljima do 300 stanovnika; 17% naseljava sela u razredu 300 do 500; četvrtina je u selima od 500 do 1.000; 22% obitava u selima veličine 1.000 do 2.000; a oko 10% nastanjuje sela s više od 2.000 žitelja. Potonja je skupina naselja zadržala jednak postotak seoske populacije kao prije pedeset godina. Danas je, naime, takvih sela upola manje nego 1953. Riječ je, naravno, o skupinama naselja – u različitim i specifičnim okolnostima moguća su veća ili manja odstupanja od spomenutih uopćavanja.

Najlošiju sliku daju podaci o gotovo 3% posve opustjelih naselja. Intenzivno »izumiranje« seoskih naselja slijedi poslije 1961., godine 1991. bilo ih je već oko je-

dan posto, a do 2001. njihov se broj utrostručio. To nije posljedica samo demografskih čimbenika (prirodno kretanje stanovništva i ruralni egzodus), već i rezultanta ratnih zbivanja 1991.-1995. – od razaranja, ljudskih gubitaka, progonstva pučanstva, do odlaska većeg broja građana srpske nacionalnosti. Krajevi zahvaćeni ratnom kalvarijom bili su ionako uglavnom demografski vrlo krhki, a rat je to stanje pogoršao. To potvrđuje i regionalni raspored »izumrlih« naselja. Većina ih je u Gorskoj Hrvatskoj s gotovo 10% demografski ispražnjenih sela, zatim slijede rubni dijelovi Središnje Hrvatske, te određeni brdski tereni zapadne Slavonije. Ako se u neka naselja nakon 2001. i vratio dio izbjeglog stanovništva, to ne može bitnije poboljšati sliku populacijskog sloma u znatnom dijelu ruralnog prostora.

Tablica 6.

Povećanje i smanjenje stanovništva po naseljima Hrvatske 1953.-2001.

Kretanje stanovništva naselja	Broj naselja	% ukupnog broja naselja
<i>Povećanje broja stanovnika (%)</i>	911	14,7
0,1-10,0	191	3,1
10,1-25,0	212	3,4
25,1-50,0	182	2,9
50,1-100,0	151	2,4
>100,0	175	2,8
<i>Smanjenje broja stanovnika (%)</i>	5.285	85,1
0,1-10,0	249	4,0
10,1-25,0	596	9,6
25,1-50,0	1.625	26,2
50,1-75,0	1.518	24,5
75,1-100,0	1.126	18,1
100,0	171	2,8
<i>Isti broj stanovnika</i>	11	0,2

Izvor: N. Pokos, 2002.: 45.

U novije je doba provedeno više istraživanja demografskog kolapsa naselja. Podaci pokazuju da je u razdoblju 1953.-1981. godine 88,5% seoskih te 46,4% mješovitih naselja bilježilo veće ili manje smanjenje stanovništva (Nejašmić, 1990.). Potpuniju sliku daju podaci u tablici 6., jer se odnose na razdoblje do 1953. do 2001. U tome je razdoblju 85% seoskih naselja depopuliralo, a samo 911 sela, malo manje od 15%, bilježi rast broja žitelja i ima pozitivni trend. Porast veći od 50% ima samo 5,2% sela. Zanimljiviji su podaci o razmjerima regresije u seoskom prostoru. Stanovništvo više od 2.600 naselja (42,6%) smanjeno je više od 50%, pri čemu je blizu petine svih sela »izgubilo« više od 75% stanovnika. U toj skupini mnoga su sela osuđena na potpuni nestanak. Budući da ništa ne upućuje na zakret u nadolazećem vremenu, podatak o 3% ispražnjenih sela vjerojatno će se uvećati.

Najviše sela s pozitivnom demografskom dinamikom u blizini je makroregionalnih središta, u razvijenijim industrijsko-urbanim aglomeracijama i u turistički privlačnim zonama jadranske obale. Područja demografske depresije proširila su se, pak, na veći dio Hrvatske. Ipak, neke makroregije i regije znatno odskoču. Čak je i u Središnjoj Hrvatskoj gotovo dva posto posve ispražnjenih sela, a slično je i u Sjevernom Hrvatskom primorju. U Dalmaciji je stanje malo povoljnije – »samo« je jedan posto takvih sela.

Slavonija ima veći udjel naselja s rastom stanovništva, ali i razmjerno veći postotak posve ispražnjenih sela u usporedbi s državnim prosjekom. Sva su »izumrla« naselja u zapadnom dijelu te pokrajine, gdje je zbog rata i masovnog iseljavanja stanovništva srpske narodnosti došlo do demografskog kolapsa četrdesetak sela. Najgore je stanje, opetujemo, u Gorskoj Hrvatskoj gdje je 95% seoskih naselja bilježilo veće ili manje smanjenje stanovništva, a među preostalim 5% vitalnijih, samo su četiri udvostručila broj žitelja. Od Like – tradicionalno najsnažnije emigracijske regije, bolje nije ni u Gorskom Kotaru: u 50 godina 9% sela izgubilo je ukupno stanovništvo! Istodobno, čak u 232 (42,6%) naselja stanovništvo se smanjilo od 75,1 do 99,9 %, što znači da će brojna sela doživjeti jednaku sudbinu u narednom razdoblju. Sve to potvrđuje ocjenu kako gotovo 10% svih seoskih naselja čini potencijalne kandidate za nestanak, što bi moglo vrlo negativno utjecati na mnoga seoska područja.

2. Seoska naselja i njihovo mjesto u naseljskoj mreži

U širem smislu, mreža naselja je struktura i raspored svih naseobinskih jedinica prema relevantnim značajkama poput veličine, funkcionalne usmjerenosti naselja, uloga središnjih naselja, te međusobnih hijerarhijskih odnosa u prostoru. Razvijenost naseljske mreže odražava društvenu kompleksnost i diferenciranost, a kakvoća naseljske mreže ovisi o tome koliko uspješno zadovoljava raznolike i rastuće potrebe stanovništva.

Raspored, važnost i središnjost naselja istražuju brojne znanstvene discipline, od socijalne geografije do sociologije grada, a najčešće se primjenjuju u praksi urbanističkog i prostornog planiranja. No, u njihovu su fokusu gradovi – njihov poredak po važnosti, centralitet, hijerarhija i sl. Sela su samo okolna i gravitacijska područja gradova, ili mogu »dobiti« status lokalnih i mjesnih središta, ili središta najnižeg reda u piramidalnoj hijerarhiji. Mrežu ili sustav najčešće se oblikuje temeljem određenih pokazatelja: broj stanovnika grada, veličina gravitacijske zone i gustoća naseljenosti, funkcije grada u okolnom prostoru itd. Poredak gradova po važnosti ili hijerarhija mreže proizlazi iz činjenice što svako mjesto ne može imati sve funkcije; »više« i manje potrebne funkcije smještene su tako da se povećava udaljenost i dostupnost korisnicima; poželjno je ustrojiti funkcije u obliku piramide, gdje svaki viši rang sadrži i funkcije nižih rangova (Zimmermann, 1999.).

Prema Zimmermannu (1999.: 42-43), dvije su komponente središnje važnosti grada: veličina aglomeracije – ona pokazuje ukupnu nodalnu važnost, i središnjost

što izražava koliko pojedine usluge i funkcije nadmašuju potrebe samoga grada i služe gravitacijskom području. Važnost grada, ustvari, određuje »višak« središnjih funkcija (usluga prema potrebama središnjeg mjesta). Grad tako postaje središtem regije, odnosno funkcionalne gravitacijske zone.

Provedena su različita istraživanja naseljske mreže i hijerarhije gradova u Hrvatskoj. Tako je I. Crkvenčić 1976. odredio 498 središnjih mjesta i razvrstao ih u pet stupnjeva po važnosti od glavnoga grada, preko središta makroregija, do malenih lokalnih središta. O. Gregurević je 1990. utvrdio u hrvatskom prostoru 602 središnja mjesta prema načelu da takvo mjesto mora imati barem pet osnovnih funkcija – sjedište općine ili mjesnog ureda, osnovnu školu, zdravstvenu stanicu, trgovinu i poštu. No, samo je 236 središnjih mjesta imalo svih pet funkcija, dok ih je 366 imalo četiri ili manje funkcija (Zimmermann, 1999.: 45).

U *Strategiji prostornog uređenja Republike Hrvatske* iz 1997., naselja su prema središnjosti poredana u hijerarhijski slijed od sedam stupnjeva. Na vrhu je državno središte (Zagreb), slijede makroregionalna središta (3), veća regionalna središta (10), regionalna središta (17), manja regionalna središta (48 manjih gradova i 55 naselja s urbanim obilježjima), veća lokalna središta, lokalna središta (druga općinska sjedišta) i ostala naselja. U zadnje dvije kategorije svrstani su manji gradići i seoska naselja s gradskim obilježjima, tj. naselja kakva se može uvrstiti u ruralni prostor i koja nas najviše zanimaju. Hrvatska *prema tome modelu ima oko 730 središnjih mjesta* koja su ujedno i razvojna žarišta u okolnom prostoru. Ali, što je sa seoskim naseljima bez središnjih funkcija? Ona su doslovno »ostala naselja«, razasuta u difuzno organiziranu seoskom prostoru, što gravitacijski pripada nekome središnjemu mjestu.

Modelske se procjenjuje da Hrvatska ima oko 160 gradova, što se drži poželjnim brojem. Iz toga skupa Zimmermann je odabrao podskup 54 srednje velika grada, stratificirana u tri skupine, što je i bilo polazište u istraživanju srednjih gradova (Rogić i Salaj, 1999.).

Očividno golemu većinu (više od tri četvrtine) tih 730 središnjih mjesta čine naselja koja nisu gradovi, već ih se naziva »veća lokalna« i »ostala lokalna središta«. Značajke (veličina, središnjost i drugo) su im tek marginalno obrađene u *Strategiji prostornog uređenja*, pa i to svjedoči koliko malo pozornosti dobiva selo u stručnoj literaturi i istraživanjima za potrebe planiranja i uređenja prostora. No, u *Strategiji* se podosta spominje i analitički osvjetljava brojne probleme prostorne neusklađenosti, zaostajanja seoskih prostora, depopulacije i neravnoteže u razmještaju stanovništva. Te disfunkcionalnosti opisuje se riječima: »prevelike koncentracije stanovništva u velikim gradovima, neprimjerene veličine gradova, gospodarska neracionalnost, kvaliteta života u gradovima, neprimjeren sustav središnjih naselja, uništavanje ekoloških sustava, socijalne nedaće, kriminalitet, urbana higijena, društvena i psihološka izolacija i drugo«, pa je »nužno (je) prije svega istražiti i spoznati ovaj proces te ga nastojati posrednim aktivnostima usmjeravati; podržavanjem pozitivnih ili zaustavljanjem negativnih trendova, planiranjem opti-

malnog sustava mreže središnjih naselja te usmjeravanjem gospodarskih i urbanotvornih djelatnosti u njih« (*Strategija*, 1997.: 26-31).

Djelotvornim i funkcionalnim planiranjem sustava mreže naselja želi se postići:

- uravnoteženu prostornu raspodjelu stanovništva, radnih sadržaja i drugih funkcija na državnom teritoriju;
- poželjniju veličinu, strukturu i oblik razvoja naselja;
- uravnotežen razvoj središnjih funkcija, radi zadovoljavanja raznolikih potreba stanovništva i poboljšanja svagdašnje kakvoće života;
- ravnomjerniji razvoj u prostoru, smanjivanjem razlika u urbaniziranosti područja;
- osnivanje lokalnih razvojnih žarišta, kao uporišta policentričnoj mreži naselja;
- unaprijeđenje i razvitak fizionomskih obilježja i sadržajne strukture naselja sukladno njihovoj ulozi u planiranu sustavu naselja i vrijednostima prirodne sredine, graditeljske baštine i okoliša u cjelini;
- granice građevinskog pojasa radi racionalnijeg korištenja prostora;
- pogodnije načine i uvjete gradnje i uređivanja prostora.

Programom prostornog uređenja odredit će se okvir funkcionalne i hijerarhijske mreže središnjih naselja s oko 650 do 750 gradova i važnijih seoskih središta: oko 120-150 gradova, te 550-650 naselja u ruralnim zonama, mogućih razvojnih središta i žarišta promjena u okolnom prostoru.

Sve to dobro zvuči i izražava proturječnosti i disproporcije u razvoju mreže naselja na ukupnome hrvatskom prostoru. Upitno je, međutim, kakvim se sredstvima, mjerama i planskim instrumentima mogu postići željeni ciljevi. Država je u novima, tranzicijskim uvjetima samo jedan od aktera u toj igri, dok brojni drugi ekonomski subjekti i različiti interesi šireg kruga korisnika i zainteresiranih za uporabu prostora, mogu znatnije omesti i izobličiti provođenje planskih intencija boljeg i funkcionalnijeg uređenja i uporabe prostora. Prostorno planiranje, neovisno o brzini kreacije i provedbe planova, mora računati da se zatečeno stanje može mijenjati samo na dulju stazu, jer su i procesi što oblikuju i preobrazuju podložni mijenama u vrlo dugim ciklusima.

3. Rezultati istraživanja infrastrukture seoskih naselja

3.1. Predmet i cilj istraživanja infrastrukturne opremljenosti seoskih naselja

Rezultate iskustvenog istraživanja opremljenosti seoskih naselja objektima i institucijama društvene i komunalne infrastrukture te dostupnosti usluga i dobara nužnih za normalno funkcioniranje naselja i zadovoljavanje potreba seoskog pučanstva, sadržajno se može grubo podijeliti u: objekte komunalne opremljenosti naselja; uslužno-trgovački i poslovni sektor; financijsko poslovanje i komunikacije; obra-

zovne institucije; kulturne ustanove; zdravstvene ustanove i socijalnu skrb; sportske sadržaje; prometnu povezanost; ustanove zabave i dokolice; upravno-pravosudne institucije, a ispitana su i neke posebni obilježja života u selima, kao što je djelovanje nevladinih organizacija i obuhvat sela planskim ispravama.⁵

Cilj je istraživanja ustanoviti razinu opremljenosti seoskih naselja i dostupnosti raznih usluga i dobara stanovništvu, sagledati razlike između tipova sela te utvrditi razlike među tipovima naselja. Poznato je kako su sela poglavito vrlo slabo infrastrukturno opremljena, što naročito vrijedi za institucije društvenog standarda. Nastojali smo stoga točno ustanoviti sadržaje koji postoje u selima, i gdje seosko pučanstvo najbliže može zadovoljiti potrebe za kakve ne postoji institucionalna osnova u naselju.

Na upit postoji li neki objekt ili ustanova u selu odgovaralo se *da* ili *ne*, a kad je odgovor negativan, postavljalo se pitanje u kojem najbližemu mjestu postoji taj sadržaj. Pretpostavka je, mada ne mora biti posve točna, da se većina usluga koristi u teritorijalno najbližem središtu. Važno je pritom, barem otprilike, ustanoviti i udaljenost mjesta gdje se može dobiti potrebne ili željene usluge, a što posredno omogućuje ovo istraživanje. To je vrlo važno za životne potrebe, dok za potrebe višeg reda i nije bitno. Primjerice, ambulanta ili dom zdravlja nužni su seljanima svakodnevno, dok, recimo, kazalište ili botanički vrt za njih nemaju jednak red važnosti. Razabire se da je svakom spomenutom skupinom opreme ili ustanova obuhvaćena vrlo široka lepeza sadržaja, od »nižih« do »najviših«. Tako obrazovne ustanove obuhvaćaju i osnovne škole i najviše obrazovne institucije u državi, vrjednovane naravno s različitim ponderom, o kojemu i ovisi stupanj opremljenosti naselja.

3.2. Metoda prikupljanja podataka i uzorak

Rad se temelji na rezultatima istraživanja provedena 2004., i to podacima prikupljenim upitnikom za 154 naselja u kojima je na proporcionalnom stratificiranom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske (2.220 ispitanika) ispitano vrlo širok raspon problema, od društvene pokretljivosti i kakvoće života, preko religijskog života, do seljačkih gospodarstava.

Za naselja je konstruiran opsežan standardiziran naseljski upitnik s pitanjima o svima važnim obilježjima opremljenosti naselja. Upitnik sadrži 118 pitanja o širem spektru institucija, koje se može naći u najmanjem naselju ili u najvećem gradu, i nije posebno prilagođen selu, tako da se neki sadržaji doimaju nepotrebni ili nepoznatim u određenoj seoskoj sredini.

⁵ Budući da upravne i pravosudne institucije, djelovanje nevladinih organizacija, prostorni i urbanistički planovi, u obliku u kojem su ispitani, nisu od većeg značaja za seoske sredine, posebno ih se ne razmatra.

Raspored i odabir naselja ovisio je o provedbi ukupnog istraživanja i zahtjevima proporcionalnog i stratificiranog uzorka stanovništva. U uzorak su tako ušli: glavni grad Hrvatske – Zagreb, tri makroregionalna središta (Osijek, Rijeka, Split), 16 ostalih županijskih središta, 27 gradova i 107 seoskih naselja, od kojih su 33 općinska središta. U skupini 27 gradova zastupljena su uglavnom manja gradska središta, s nekim iznimkama poput Pule i Vinkovaca, i to zbog toga što ti gradovi imaju neke funkcije županijskog središta, iako to nisu, pa i u daljnjem tekstu za tu skupinu rabimo izraz »manji gradovi«.

Uzorak omogućuje uvid u vrlo raznoliko stanje u hrvatskom naseljskom tkivu, pa i u proces preobrazbe sela u suvremenije oblike naselja s više urbaniziranih sadržaja. Pritom pod urbanizacijom razumijevamo način života, a ne puko širenje i jačanje gradova u društvenom prostoru. Tako shvaćena urbanizacija jedan je od važnijih elemenata smanjivanja razlika grada i sela.

Odgovore smo prikazali za sva sela, neovisno o tome jesu li općinska središta ili seoska naselja bez središnjih funkcija, pa svih 107 seoskih naselja čini jednu skupinu.

U prikazima stupnjeva opremljenosti, općinski su centri odvojeni od »običnih« sela, kako bi se upozorilo na njihove razlike i osvijetlilo stupnjevitu piramidu cijele mreže naselja u Hrvatskoj. To je izvedeno za sva pitanja i skupine ustanova. Dostupnost pojedinih sadržaja (osim za naselja u kojima ustanove ili sadržaji postoje) prikazana je apsolutnim brojevima, a rezultate o stupnjevima opremljenosti tipova naselja prikazuju postoci.⁶

3.3. Opremljenost seoskih naselja i dostupnost usluga i dobara njihovom stanovništvu

3.3.1. Uslužne i privredne institucije u selu

Pregled rezultata počinjemo s onim što je najbliže svakodnevnom životu i potrebama seoskog stanovnika – prodavaonicama, uslugama i važnijim gospodarskim objektima.

Ustanovljeno je da su jedino trgovine mješovite robe šire zastupljene u seoskom prostoru, jer gotovo 90% naselja u uzorku imaju barem jednu. Od uslužnih radionica, najviše je frizerskih salona i automehaničarskih servisa, koje ima oko 40% sela u uzorku. Usporedo s usponom na ljestvici k manje dostupnim uslugama, smanjuje se broj sela s takvim objektima. Supermarket (samoposluživanje) ima tek svako peto selo, a specijalizirane prodavaonice više od četvrtine obuhvaćenih

⁶ Budući da su svi podaci dobiveni istraživanjem 107 obuhvaćenih sela, odnosno mreže svih naselja u uzorku, uz pojedine se tablice ne navodi izvor.

sela. Možda je malo povoljnije stanje s poslovnim tvrtkama, jer gotovo svako četvrto naselje ima tvornicu ili sličan pogon (nažalost, danas su kriteriji za određivanje takvih organizacija vrlo »rastezljiva«, pa ne možemo ustvrditi kako se u selima gospodarsko stanje znatnije popravilo), a desetina (i to većih) seoskih središta ima i posebne poslovne zone.

Usluge i opisani sadržaji najčešće se dostupni u obližnjem selu ili gradu, osim hotelskih usluga, kupovine na tržnicama i u shopping-centrima što se obavlja i u županijskom centru. S obzirom na to da Hrvatska ima oko 425 općinskih središta, a to su uglavnom razvijenija sela s nekim središnjim funkcijama i oko 150 gradova, i da su ta središta prilično ravnomjerno raspoređena u prostoru, njihove usluge nisu korisnicima predaleko.

Tablica 7.

Opremljenost seoskih naselja i dostupnost trgovina, usluga i gospodarskih institucija

	ima		nema, a najbliži/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Supermarketi	20	18,7	6	38	36	5
Shopping-centri	1	0,9	4	24	48	28
Tržnice	7	6,5	4	48	40	7
Specijalizirane prodavaonice	29	27,1	14	40	23	1
Videoteke	13	12,1	13	46	30	1
Prodavaonice mješovite robe	90	84,1	7	6	2	1
Obrtničke usluge za popravak kućanskih aparata	22	20,6	20	39	22	3
Automehaničarske i sl. radnje	42	39,3	18	24	18	2
Frizerski saloni	42	39,3	20	29	13	1
Neke druge obrtničke usluge	35	32,7	12	34	17	3
Hoteli, moteli	9	8,4	8	41	37	10
Tvornice i druge gospodarske organizacije	26	24,3	9	25	37	8
Poslovne zone	11	10,3	7	19	38	27

Stanje opremljenosti ukupne naseljske mreže pokazuje tablica 8. Stupnjevi opremljenosti dobiveni su tako što je svaki sadržaj bodovan prema zamišljenoj važnosti, pa je raspon od 0-94 bodova, a unutar raspona određeno je pet stupnjeva opremljenosti. Uveden je i modalitet »nikakva opremljenost« kako bi se izdvojilo sela bez ijednog sadržaja. Razvidno je da je samo šestina sela bez ičeg navedenoga, a više od polovice loše opremljeno. Tek je svako dvadeseto selo vrlo dobro opremljeno. No, već općinska središta stoje znatno bolje: većina ih je vrlo

dobro opremljena, nešto manje srednje, a svako 18. loše, što govori o rasprostranjenosti tih usluga i u dijelu seoskog prostora, a možda i više.

Tablica 8.

Tipovi naselja prema stupnjevima opremljenosti

	Stupanj opremljenosti (% naselja)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	16,7	54,2	23,6	5,6	-
Općinska središta	-	5,7	42,9	51,4	-
Mali gradovi	-	-	3,7	55,6	40,7
Županijska središta	-	-	-	25,0	75,0
Makroregionalna središta	-	-	-	+	+
Zagreb	-	-	-	-	+

Zanimljivo je da ni svi gradovi, pa ni županijska središta ne jamče najbolju dostupnost usluga. Četvrtina je županijskih središta samo vrlo dobro opremljena. Takvo stanje donekle iznenaduje a uzrok su slabo razvijena središta te središta s manjim brojem stanovnika. Čak se jedno makroregionalno središte ne može uvrstiti u najvišu kategoriju opremljenosti.

Na opremljenost snažno utječe i veličina naselja, jer gotovo sva naselja s više od 20.000 stanovnika spadaju u dva najviša stupnja, a naselja s više od 1.000 žitelja (manji gradovi i neki općinski centri) imaju znatno viši standard od onih s 300 do 1.000 stanovnika. Gotovo 30% naselja u uzorku s manje od 300 žitelja najlošije je opremljeno u sektoru usluga. Naselja s većim udjelom zaposlenih u industriji bolje su opremljena od onih s manjim udjelom industrijskog stanovništva. Stupanj opremljenosti povezan je i s demografskom ekspanzijom ili smanjenjem stanovništva – naselja s većim rastom stanovništva u razdoblju 1948.-2001. imaju uglavnom visoku razinu opremljenosti uslužnim institucijama. Naselja s velikim smanjenjem stanovništva (sela i neki općinski centri) u donjem su dijelu po opremljenosti.

3.3.2. Komunalna infrastruktura u selu

Podaci u tablici 9. govore o lošoj komunalnoj infrastrukturi u najvećem broju sela. Vodovod ima gotovo tri četvrtine sela u uzorku, a kanalizaciju samo četvrtina. Pošto uzorak obuhvaća 35 općinskih središta, proizlazi da ni dobar dio njih nema uređenu odvodnju (kanalizaciju), pa se kojekako snalaze. Septičke jame nisu najbolje rješenje za veća ili gusto naseljena mjesta, i ne omogućuju kvalitetnu komunalnu higijenu.

Najbolje je stanje s javnom rasvjetom i stajalištima javnog prometa: ima ih devet desetina sela u uzorku. Povoljno je stanje i s odvozom smeća, ali tek svako treće naselje ima riješeno čišćenje ulica. Park ima svako treće selo, a dječji park i malo više. Ne ulazimo, naravno, u to što sve i kakve prostore u selu tako nazivaju, ali, nesumnjivo, sela u tome stoje bolje od gradova. Vatrogasna društva (i njih se može ubrojiti u opremljenost) ima gotovo polovica seoskih naselja, što je i dulja seoska tradicija. Čak dva seoska naselja u uzorku imaju i javni WC, iako je to tipično gradska tekovina, pa i u njima nije odveć proširena.

Tablica 9.
Komunalna opremljenost sela

	ima	
	broj sela	% sela
Javni WC	2	1,87
Kanalizacija	25	23,36
Vodovod	76	71,03
Odvoz smeća	85	79,44
Čišćenje ulica	33	30,84
Javna rasvjeta	96	89,72
Stajalište javnog prometa	95	88,79
Nogostupi	45	42,06
Biciklističke staze	3	2,80
Parkovi	34	31,78
Parkovi za dječje igre	37	34,58
Profesionalna vatrogasna brigada	3	2,80
Dobrovoljno vatrogasno društvo	50	46,73

U vrjednovanju komunalne opremljenosti suzili smo ljestvicu na samo četiri stupnja, jer gotovo sva sela u uzorku imaju takve sadržaje, pa je loša opremljenost najniži stupanj.

Sela i seoska središta malo se manje razlikuju u komunalnoj opremljenosti, ali su vrlo velike spram gradova (tablica 10.). Trećina sela ima srednji stupanj, i tek ih svako peto ulazi u viši stupanj. Seoska se općinska središta prilično razlikuju – od loše opremljenosti do (doduše iznimno) najvišeg stupnja, ali ih je više od 40% u vrlo dobroj kategoriji. I među malenim gradovima vlada šarenilo: više od trećine zauzimaju srednji ili malo viši rang. Gotovo sva županijska središta su u najvišem razredu, a za najveće je gradove to i očekivano.

Tablica 10.
Stupnjevi komunalne opremljenosti tipova naselja

	Stupanj opremljenosti u % naselja			
	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	59,7	33,3	6,9	-
Općinska središta	8,6	45,7	42,7	2,9
Mali gradovi	-	3,7	33,3	63,0
Županijska središta	-	-	6,3	93,8
Makroregionalna središta	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	+

Pozitivan utjecaj rasta stanovništva i udjela zaposlenih u industrijskom sektoru zapaža se i u komunalnoj opremljenosti. Važna je i veličina naselja: gradovi s više od 20.000 stanovnika imaju znatno bolju komunalnu infrastrukturu od manjih.

3.3.3. Zdravstvene ustanove

U ovu je skupinu uvršteno osam tipično zdravstvenih ustanova različite važnosti, a dodane su veterinarske stanice i SOS-telefon jer mogu poslužiti i u svrhe bliske zdravstvenoj skrbi.

Tablica 11.
Zdravstvene ustanove u selima

	ima		nema, a najbliža/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Ambulante	47	43,9	21	28	8	1
Domovi zdravlja	5	4,7	5	42	48	7
Bolnice	-	-	1	14	62	30
Hitna pomoć	2	1,9	4	41	49	11
Rodilišta	-	-	1	13	66	27
Stomatološke poliklinike	2	1,9	1	18	37	49
Stomatološke ordinacije	34	31,8	19	28	23	2
Ljekarne	24	22,4	20	36	24	3
Veterinarske stanice i sl.	20	18,7	12	43	22	9
SOS-telefoni	-	-	1	7	34	56

Rezultati u tablici 11. posve potvrđuju očekivanje da su takve ustanove vrlo malo-brojne u seoskoj sredini. Oko 45% naselja ima ambulantu, tj. primarnu zaštitu, a najbliža je u lokalnom središtu ili obližnjem gradu. Slično je i sa stomatološkom ordinacijom – najveći dio korisnika upućen je na seoska središta i manje gradove. I ljekarne postoje u malo sela, ali su pristupačne u bližoj okolini – u seoskom središtu i gradićima. Sve iznad toga je prilično daleko za seosko stanovništvo, a njihove usluge znatno teže dostupne. Domovi zdravlja, u kojima se izvodi najviše specijalističkih intervencija, djeluju u gradovima i županijskim centrima. To pogotovo vrijedi za bolnice i rodilišta. Stomatološke poliklinike su u većim gradovima, a polovici seoskih naselja najbliže su one u makroregionalnim središtima ili u Zagrebu. Usluge veterinarskih stanica najčešće su dostupne u gradovima i županijskim središtima, što je prilično daleko za stočare i druge korisnike. SOS-telefoni su novija institucija, pa je logično što su smješteni jedino u najvećim gradovima ili u državnom središtu.

Tablica 12.

Stupnjevi zdravstvene opremljenosti tipova naselja

	Stupanj opremljenosti (%)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	75,0	19,4	5,6	-	-
Općinska središta	5,7	22,9	48,6	22,9	-
Mali gradovi	-	-	7,4	74,1	18,5
Županijska središta	-	-	-	6,3	93,8
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

Logično je stoga što su manja sela vrlo nisko na ljestvici opremljenosti zdravstvenim ustanovama, ali je u toj skupini i 6% seoskih središta, premda ih je polovica u srednjem stupnju. Gradovi su vrlo dobro ili odlično opremljeni, a gotovo sva županijska središta najbolje. Najveći su gradovi vrh zdravstvene piramide – na najvišem stupnju ljestvice. I neki manji gradovi odlično su opremljeni zdravstvenim ustanovama. Demografska kretanja nemaju takav utjecaj, a udjel industrijskog stanovništva je prilično nebitan za zdravstveni standard nekog naselja. Vjerojatno su mogućnosti gradova s razvijenim tercijarnim sektorom veće.

3.3.4. Socijalna skrb i društveni standard

U ovoj su skupini ustanove što ih se, u širem smislu, može svrstati u društveni standard: skrb o najmlađoj djeci; smještaj i prehranu učenika i studenata u vrijeme školovanja; starački domovi; smještaj napuštene djece i mladeži te za upućene u odgojni i resocijalizacijski tretman. Tu su uvrštene i posebne ustanove,

poput skloništa za žene i javnih kuhinja. Podaci u tablici 13. kazuju da samo dječje vrtiće ima malo veći broj (jedna petina) sela i seoskih općinskih središta. Novina je što i staračke domove ima gotovo pet posto sela, iako se samo na temelju tog podatka ne može utvrditi jesu li i koliko su oni u funkciji zbrinjavanja seoske populacije, ili su ti objekti samo smješteni u selima a služe potrebama stanovnika neseoskog podrijetla. Neki uvidi upućuju na drugu mogućnost, a selo je odabrano zbog prostornih prednosti i nižih troškova rada takvih ustanova.

Tablica 13.
Socijalna skrb i društveni standard

	ima		nema, a najbliži/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Centri socijalne skrbi	2	1,9	1	41	53	9
Jaslice i vrtići	23	21,5	11	37	33	3
Učenički domovi	-	-	2	9	50	45
Studentski domovi	-	-	2	2	39	61
Starački domovi	5	4,7	6	25	50	20
Domovi za napuštenu djecu, OPD i sl.	1	0,9	4	8	33	58
Sklonište za žene	-	-	-	7	22	73
Pučka kuhinja	-	-	3	14	45	41
Prenocište	-	-	4	7	24	66

Tablica 14.
Stupnjevi opremljenosti tipova naselja ustanovama socijalne skrbi i društvenog standarda

	Stupanj opremljenosti (%)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	87,5	12,5	-	-	-
Općinska središta	45,7	54,3	-	-	-
Mali gradovi	40,7	44,3	14,8	-	-
Županijska središta	-	12,5	37,5	25,0	25,0
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

Seoski prostor uglavnom nema ustanova socijalne skrbi. No nije znatno bolje ni u manjim gradovima. Slika je povoljnija tek na razini županijskih središta. Takve su

ustanove i inače malobrojne i vrlo neravnomjerno raspoređene u prostoru. Uglavnom su povezane s gradovima, napose one sa srednje- i visokoškolskim ustanovama te većom koncentracijom mladeži podrijetlom iz drugih mjesta. Predškolske ustanove kao dječji vrtići, nužne su i suvremenom selu, jer je sve veći broj roditelja zaposlen, a negdašnja višegeneracijska obitelj nestaje i sve je manje pogodna za čuvanje, skrb i socijalizaciju najmladih naraštaja. Pučke su kuhinje poglavito gradska institucija, mada i u selima ima mnogo starijih i siromašnijih kojima je takva skrb i pomoć nasušno potrebna. Možda u selima postoji i neformalna mreža ispomoći, u vezi s karitativnom djelatnošću crkve, ali im treba i šira institucionalna osnova.

Slično zdravstvenim ustanovama, veći udjel stanovništva u industrijskom sektoru ne utječe na standard socijalne skrbi, dok veličina naselja ima presudnu ulogu. Odlično su opremljeni samo veći i najveći gradovi.

3.3.5. Obrazovne institucije

Lepeza obuhvaća čak 14 vrsta obrazovnih ustanova, poredanih po stupnjevima od osnovne škole do fakulteta i s nužnim razlikovanjem prema specifičnim područjima. Ne treba posebno isticati značaj tih ustanova, navlastito osnovne škole, za normalan društveni i kulturni život seoskih sredina. Njima osnovna škola nije samo obrazovna ustanova najnižeg stupnja i temeljna karika cijeloga lanca, već je najčešće i kulturno središte naselja i najbliže okolice te pokretač mnogih akcija od interesa za tu sredinu. Mladem kontingentu seoske populacije važne su i srednje škole, jer najveći dio mladih želi steći obrazovanje nužno za zapošljavanje u nepoljoprivredi. Srednjoškolsko je obrazovanje sve važnije i onima koji se odluču za rad na vlastitom obiteljskom gospodarstvu, ili u poljoprivrednim organizacijama. Naravno da je poželjna i viša obrazovna razina, ali će ta potreba u obiteljskoj poljoprivredi biti aktualna u nekom budućem razdoblju. Obrazovnu razinu poljoprivrednika nužno je podići što prije, jer je za praćenje tehnološkog napretka, upravljanje gospodarstvom i marketinšku učinkovitost već danas, a sutra u europskoj perspektivi još i više, potrebno znanje i profesionalna kompetentnost – presudno je za napredak poljoprivrednog sektora.

Podaci o obrazovnim ustanovama u selu i njihovoj dostupnosti (tablice 15. i 16.) kazuju, ponajprije, da sedamdesetak naselja ima osnovnu školu, a četiri seoska središta i srednje stručne i zanatske, a jedno i nižu umjetničku školu. Dostupnost osnovnih škola donekle zadovoljava, jer gotovo sva djeca polaze školu u vlastitu selu ili u obližnjemu općinskom centru, a u gradovima poglavito djeca iz prigradskih sela. No, najvećem broju seoskih školaraca premalena je dostupnost srednjih učilišta: više nego u polovici sela u uzorku najbliže su srednje škole – poglavito umjetničke škole, gimnazije i obrtničke – u županijskim središtima ili u najvećim gradovima. Visokoškolske su ustanove u županijskim središtima i velikim gradovima, a umjetničke akademije samo u najvećim gradovima.

Tablica 15.
 Obrazovne institucije u selima

	ima		nema, a najbliža/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Osnovne škole	72	67,3	17	11	5	1
Škole za djecu s posebnim potrebama	1	0,9	-	10	53	41
Niže umjetničke škole	2	1,9	1	9	48	44
Škole stranih jezika	1	0,9	3	25	54	22
Zanatske, industrijske škole	1	0,9	-	34	55	14
Srednje umjetničke škole	-	-	1	8	52	45
Gimnazije	-	-	-	39	54	12
Ostale srednje škole	3	2,8	-	35	50	16
Više škole	-	-	-	17	54	31
Fakulteti i visoke škole	-	-	-	8	46	49
Umjetničke akademije	-	-	-	2	4	100
Veleučilišta	-	-	3	8	36	57
Sveučilišta	-	-	-	5	20	81
Znanstveni instituti, zavodi i centri	-	-	-	4	25	76

Tablica 16.
 Stupnjevi opremljenosti tipova naselja obrazovnim ustanovama

	Stupanj opremljenosti naselja (%)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	45,8	54,22	-	-	-
Općinska središta	5,7	85,7	8,6	-	-
Mali gradovi	-	11,1	55,6	25,9	7,4
Županijska središta	-	-	6,3	56,3	37,5
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

Shvatljivo je što sela nemaju drugih i viših obrazovnih ustanova, ali je znakovito da je više od polovice manjih gradova u srednjem stupnju opremljenosti. Tek su županijska središta vrlo dobro, a malo više od trećine i odlično opremljena. Normalno je što makroregionalna središta i državno središte imaju maksimalan repertoar obrazovnih ustanova, ali nije primjereno što manji gradovi i regionalna središta nemaju veći izbor, osobito srednjoškolskih ustanova, jer bi to seoskim stanovnicima olakšalo pristup takvim školama.

Veličina gradova izravno utječe na stupanj opremljenosti i samo su gradovi s više od 20.000 stanovnika vrlo dobro ili odlično opremljeni.

3.3.6. Kulturne ustanove i sadržaji

Od 17 vrsta kulturnih ustanova, među kojima neke – poput botaničkih i zoo-loških vrtova – nisu primarno kulturne, seoska su naselja uglavnom »opskrbljena« samo s kulturnim amaterizmom, a pokoje kino-dvoranom ili knjižnicom. Institucije koje zahtijevaju određen profesionalni pogon smještene su u gradovima i teško su pristupačne širem krugu korisnika. Kad bi se te sadržaje moglo izvoditi u manjim mjestima, stanje bi bilo podnošljivije, ali najveći broj sela nema prostorne i tehničke uvjete za decentralizirano djelovanje ustanova »visoke« kulture. Tako hrvatska sela ostaju na folkloru i kulturnom amaterizmu, na kojima se uglavnom temeljila tradicionalna seoska kultura u prošlosti. Osim tih sadržaja, jedino su radio-postaje zabilježene u selima i seoskim općinskim centrima, ali i to je tradicija nekih sredina. Stupnjevi opremljenosti tipova naselja kulturnim ustanovama razvidni su u tablici 18.

Tablica 17.

Opremljenost seoskih naselja kulturnim ustanovama i sadržajima

	ima		nema, a najbliži/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Amaterska kazališta	4	3,7	3	25	43	28
Profesionalna kazališta	1	0,9	-	5	45	57
Folklorne grupe i kulturno-umjetnička društva	37	34,6	14	28	19	9
Kino dvorane	11	10,3	6	36	42	11
Amaterski orkestri	22	20,6	8	26	36	13
Profesionalni orkestri	1	0,9	-	14	35	63
Filharmonija	-	-	-	-	28	53
Muzeji	2	1,9	3	29	54	17
Arhivi	-	-	2	21	60	21
Galerije	4	3,7	3	29	54	15
Knjižnice	18	16,8	8	35	39	6
Antikvarijati	-	-	-	11	36	55
Novinske kuće	-	-	-	10	51	41
Izdavačke kuće	-	-	1	10	43	47
Radio postaja	3	2,8	5	38	50	10
Televizijska postaja	-	-	-	9	49	46
Botanički vrt	1	0,9	6	5	1	90
ZOO vrt	-	-	-	16	1	88

Tablica 18.

Stupanj opremljenosti tipova naselja kulturnim ustanovama i sadržajima

	Stupanj opremljenosti (% naselja)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	70,8	25,2	4,2	-	-
Općinska središta	17,1	54,3	28,6	-	-
Mali gradovi	-	-	66,7	33,3	-
Županijska središta	-	-	12,5	56,3	37,5
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

Normalno je stoga što sela, uz poneku iznimku, te seoska općinska središta (najbliža središnja naselja u seoskom prostoru), postizu samo najniži stupanj opremljenosti kulturnim ustanovama. Manji gradovi imaju malo povoljniji status, a neka županijska središta samo srednji stupanj kulturnog standarda. Veliki gradovi i dalje drže monopol na kulturu (uz podjelu na masovnu i elitnu kulturu namijenjenu gradovima i povlaštenim slojevima). Iako se takva ocjena čini prestrogom, poglavito zbog opće demokratizacije kulture i uloge masovnih medija – posrednika u širenju mnogih kulturnih tekovina – u kulturi i obrazovanju ostaju velike razlike između gradova i seoskog prostora. Najmanja naselja i sela do 1.000 stanovnika imaju najniži kulturni standard, dok su gradovi ponešto diferencirani. Samo četvrtina gradova većih od 20.000 stanovnika ima najviši stupanj kulturne opremljenosti. Viši udjel zaposlena aktivnog stanovništva u industrijskom sektoru ne jamči viši standard, jer glavnina gradova s najvišim stupnjem opremljenosti ima manje od četvrtine zaposlenih u tome sektoru.

3.3.7. Opremljenost financijskim službama

U ovoj su skupini banke (poslovnice ili ekspoziture), osiguravajuća društva i pošte. Sve su te službe, napose pošta koja, uz komunikacijsku, obnaša i druge funkcije, nužne u svagdašnjem životu sela. Opremljenost i dostupnost tih služba (tablica 19.) pokazuje da je od svih njih jedino je pošta češća – postoji u gotovo polovici sela u uzorku, a najbliža najčešće u seoskim središtima ili u obližnjim gradovima. Tek je šestina sela u bankovnoj mreži, a osiguravajućih je društava još manje. Njihove su usluge dostupne u gradovima, jer ni općinska središta ne mogu pružati takve usluge. Veći broj sela bankovne usluge i poslove osiguranja može obavljati tek u županijskom središtu, što se ne drži dostupnom i kvalitetnom uslugom.

Tablica 19.

Opremljenost seoskih naselja financijskim i sličnim službama

	ima		nema, a najbliži/e/ je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Osiguravajući zavodi	9	8,4	7	43	39	7
Banke	17	15,9	14	46	27	3
Pošte	48	44,9	27	23	8	1

Tablica 20.

Stupnjevi opremljenosti tipova naselja financijskim i sličnim službama

	Stupanj opremljenosti naselja (%)			
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar
Seoska naselja	76,4	16,7	6,9	-
Općinska središta	8,6	45,7	34,3	11,4
Mali gradovi	-	-	-	+
Županijska središta	-	-	-	+
Makroregionalna središta	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	+

Opremljenost tipova naselja tim službama prikazana je na uobičajen način u tablici 20., s tim što su zbog nedostatka sadržaja izdvojena samo četiri stupnja opremljenosti. Više od tri četvrtine sela nema takvu instituciju, pa su i za najjednostavnije usluge upućena na druga mjesta. Stanje je u općinskim središtima znatno povoljnije – najveći broj ima jednu ili dvije, a svaki deveti i sve tri službe. Seoski je prostor u tom pogledu vrlo diferenciran, a svi gradovi posve, i to vrlo dobro opremljeni (krajnja kategorija na ljestvici). Iako su usluge tih ustanova vrlo raspršene (poštanska služba, pa i osiguravatelji pokrivaju cijelu zonu vlastite teritorijalne »nadležnosti«), ipak je takva opremljenost seoskih naselja prilično nepovoljna, i zapreka bržem uklapanju sela u suvremene standard, kad je i dostupnost takvih službi veoma važna.

3.3.8. Zabava i slobodne aktivnosti mladih

U ovu su skupinu uvršteni zabavni sadržaji i aktivnosti kakve zadovoljavaju posebne potrebe mladih, odnosno institucionalna su osnova zadovoljavanja tih potreba. Skupina je prilično heterogena, jer su u njoj i seoske gostionice i alternativni klubovi mladih, kakvih je neznatno malo i u gradovima, a prava su »nepoznana« u seoskom ambijentu. Od svih tih sadržaja jedino je gostionica »stara« i selu dostupna zabava. Zapravo, gostionica je bila jedina, pa i najvažnija, institucija društvenog života u tradicionalnom selu. Balzacova tvrdnja da je krčma seoski parlament, nije samo duhovit komentar vrsnog znalca seljačkog života u Francu-

skoj, nego i aforizam što točno pogađa seoski život i mentalitet. U zabavne su sadržaje također uvršteni plesna dvorana za starije i disco-klubovi za mlade.

Tablica 21.

Opremljenost sela i dostupnost zabavnih sadržaja

	ima		nema, a najbliži je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Kavane, kafići	70	65,4	16	15	3	1
Disco i noćni klubovi	-	-	12	39	30	15
Plesnjaci za odrasle	4	3,7	4	24	33	35
Alternativni klubovi	-	-	1	10	32	55
Omladinski klubovi	3	2,8	3	20	34	39

Kavane kao skupno ime za sve ugostiteljske objekte (gostionicu, buffet, kafić i sl.) su donekle dobro razmještene i u seoskom prostoru – gotovo dvije trećine naselja u uzorku ima takav objekt, a kad nema, najbliži je najčešće u općinskom središtu. Ipak, šestina sela ima gostionicu tek u najbližem gradu. Vjerojatno su to prigradska sela, pa im takva usluga nije nedostupna. Plesni domjenci za odrasle malobrojni su u oba tipa seoskih naselja, ali i mnogi gradići nemaju takav oblik zabave. Omladinski su klubovi urbani fenomen, pa postoje jedino u većim gradovima, županijskim središtima i velikim gradovima. To osobito vrijedi za alternativne klubove, gdje bi se imali okupljati mladi specifičnog i diferenciranog kulturnog izraza i potreba, koje se ne zadovoljavaju »etabliranom« kulturnom ponudom.

Stupanj institucionalne opremljenosti naselja pokazuje da najveći broj sela nema čak ni gostionicu ili kafić, i da »obična« seoska naselja spadaju u dvije najniže kategorije. Općinska su središta najčešće u kategoriji loše opremljenosti, i manji ih broj ima neki sadržaj osim gostionice. Manji su gradovi prilično šaroliko opremljeni, pa su u svim kategorijama osim u najnižoj. Prema tom pokazatelju, ni županijski centri nemaju mnogo zabavnih i sličnih sadržaja, te su i neki od njih loše opremljeni. Veliki gradovi i ovdje prednjače, premda jedno makroregionalno središte nije ušlo u najviši razred opremljenosti.

Tablica 22.

Stupnjevi opremljenosti tipova naselja zabavnim ustanovama i sadržajima

	Stupanj opremljenosti naselja (%)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	47,2	45,8	6,9	-	-
Općinska središta	8,6	74,3	14,3	2,9	-
Mali gradovi	-	33,3	51,0	11,1	3,7
Županijska središta	-	12,5	31,3	43,8	12,5
Makroregionalna središta	-	-	-	+	+
Zagreb	-	-	-	-	+

3.3.9. Sportski objekti i sadržaji

Selima su danas dostupni mnogi sportski objekti i manifestacije. Tu se očividno smanjila razlika između sela i gradova, pa određen broj sela ima i objekte višega ranga. Tako dobre dvije petine sela imaju neki sportski teren, a malo manje i sportski klub ili društvo, što znači i izvjesnu tehničku i materijalnu osnovicu djelovanja tih klubova (olakšanu time što sela imaju prilično prostora), pa se i zainteresirani seljaci lako mogu uključiti u sportska zbivanja. Čak 17 sela u uzorku ima stadion kao višu razinu od uobičajenih seoskih objekata i igrališta, a jednak broj i sportsku dvoranu, premda najčešće u sastavu škole. Svako 20. selo ima i određen sportsko-rekreacijski centar, a sportske priredbe gotovo trećina sela. Objekte višeg standarda, poput otvorenog i zatvorenog bazena, ima samo manji broj općinskih središta. Stanje u sportu govori o izvjesnom napretku sela, poglavito općinskih središta, pa ih se može povoljnije ocijeniti nego u drugim institucionalnim mrežama i sadržajima. Sportski su objekti, osim bazena za plivanje, najčešće dostupni u općinskim centrima i manjim gradovima, a rjeđe u županijskom središtu.

Tablica 23.
Opremljenost sela sportskim objektima i sadržajima

	ima		nema, a najbliži je u			
	broj	%	drugo seosko naselje i općinski centar	manji grad	županijski centar	makroregionalni centar i Zagreb
Amaterska sportska društva i klubovi	39	36,5	9	28	19	6
Profesionalna sportska društva i klubovi	1	0,9	-	19	36	43
Stadion	17	15,9	3	27	40	14
Otvoreni bazen	2	1,9	4	23	48	21
Zatvoreni bazen	1	0,9	6	20	28	47
Sportske dvorane	17	15,9	8	33	38	10
Sportsko-rekreacijski centar	5	4,7	6	30	44	16
Sportski tereni	47	43,9	2	31	23	3
Sportske manifestacije	32	29,9	2	32	21	12

Ipak, šest desetina sela je u najnižem stupnju opremljenosti, a petina u lošem ili srednjem stupnju. Znatno je drukčije u seoskim središtima – većina ih je u srednjem stupnju, mada ih je gotovo 40% u kategoriji loše opremljenosti. Gradovi se prilično razlikuju, iako preteže »ocjena« vrlo dobar. To vrijedi i za županijska središta – veći ih je broj odlično opremljen.

Tablica 24.

Stupnjevi opremljenosti tipova naselja sportskim objektima i sadržajima

	Stupanj opremljenosti (%)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	62,5	18,1	19,4	-	-
Općinska središta	2,9	37,5	54,3	2,9	2,9
Mali gradovi	-	7,4	25,9	59,3	7,4
Županijska središta	-	-	6,3	50,0	43,8
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

U sportu podizanje određenih objekata i razinu opremljenosti pojedinog mjesta ne određuju samo mogućnosti i potrebe. Tu su često u pitanju i sportsko suparništvo, statusna obilježja i simboli pojedinih mjesta, pa su zato u sportu i najveća odstupanja od »normalnog« stanja. Više malih mjesta, čak i sela, imaju klubove u najvišem rangu natjecanja. To i nije loše, ali ima i stadiona, nogometnih terena s noćnom rasvjetom i sličnih stršćih sadržaja, što govori da je sport arena raznih nadmetanja i »igara«, područje u kojem se pokazuje i ostvaruje snaga lokalnih moćnika, a ne razvijenost materijalne osnovice za masovno bavljenje sportom u selu. Sve to utječe i na ljestvicu, gdje najviši stupanj opremljenosti imaju i manja mjesta, gradići, kao i najveći gradovi.

3.3.10. Prometna infrastruktura i povezanost sela s okolinom

Povezanost sela i uključenost u mrežu cestovnog, željezničkog i drugih vrsta prometa odražava razvijenost nekog društva, ali i pomaže selu uključiti se u sve važne tokove života. Za seoska je naselja, zbog raspršenosti u prostoru, važno što više prometnih sredstava prilagođenih potrebama sredina. Željeznica danas povezuje samo sredine uz magistralne pruge što povezuju velika središta. Nedavnim ukidanjem brojnih nerentabilnih lokalnih pruga oštećena su mnoga seoska područja. Autobusni je promet znatno prilagodljiviji, iako je problem obuhvatiti što širu naseljsku mrežu i osigurati kvalitetnu i vremenski prihvatljivu dinamiku prijevoznih usluga.

Loša prometna povezanost zapreka je sveukupnom razvitku sela, a otežava i čini nekvalitetnim svakodnevni život seoskog stanovništva. Prometna izoliranost ili udaljenost od lokalnih i središnjih naselja očigledna je u područjima i naseljima zahvaćenima snažnom depulacijom.

Malo više od polovine sela u uzorku ima postaju i svakodnevnu autobusnu vezu, dok su druga naselja upućena na općinska središta i bliže gradove. Taksi-službu ima zanemariv broj naselja, i to samo općinska središta, dok je najbliža dostupna u gradovima i županijskim središtima. Željezničku stanicu ima oko 10% naselja,

druga su naselja upućena na seoske centre i gradove, ali ih otprilike trećini to dostupno tek u županijskom središtu. To govori da je željeznica prilično neprilagodena potrebama seoskih stanovnika. Aerodromi su građeni u gradovima i nisu osobito zanimljivi za selo. Brodski promet je dostupan samo manjem broju naselja u primorju, a najbliža luka im je u gradu i županijskom središtu.

Razmjerno je prihvatljiva udaljenost od najbližeg priključka na autocestu: više od 60% seoskih naselja ima priključak na udaljenosti manjoj od 20 kilometara, a malo brojna su sela kojima je ta udaljenost veća od 50 kilometara.

S obzirom na nehomogenost i fragmentiranost pitanja o prometu, navedeni su samo pokazatelji stupnja prometne povezanosti tipova naselja (tablica 25.). I »obična« sela i općinska središta spadaju u dvije najlošije kategorije, iako 40% središta postiže srednji stupanj prometne opremljenosti. Manji su gradovi u svim kategorijama, osim najniže, a vrlo su heterogena i županijska središta.

Tablica 25.

Stupnjevi opremljenosti tipova naselja prometnom infrastrukturom

	Stupanj opremljenosti (% naselja)				
	nikakav	loš	srednji	vrlo dobar	odličan
Seoska naselja	13,9	77,8	8,3	-	-
Općinska središta	2,9	54,3	42,9	-	-
Mali gradovi	-	7,4	37,0	44,4	11,1
Županijska središta	-	-	12,5	56,3	31,3
Makroregionalna središta	-	-	-	-	+
Zagreb	-	-	-	-	+

4. Seosko naselje kao izdvojen topos, ili selo u široj mreži

Izneseni podaci govore da je institucionalna opremljenost sela vrlo loša. Samo manji broj seoskih naselja ima važnije ustanove, kao što su osnovna škola, ambulanta, kulturne ustanove, poštanski ured, dok je malo povoljnije stanje s uslužnim radionicama, komunalnom opremljenošću, sportskim objektima. Takav je nalaz i očekivan, i moglo bi se reći kako nismo otkrili ništa što već nije poznato i objavljeno. To je ipak samo dio ove priče. I neka druga istraživanja dolaze do vrlo sličnih rezultata, primjerice istraživanje o tehničkoj i socijalnoj infrastrukturi u selima, što je bilo usmjereno samo na seoski prostor, kada se drukčijom metodologijom došlo do rezultata što zorno prikazuju »svu institucionalnu insuficijenciju hrvatskoga sela« (Štambuk i Mišetić, 2002.). U tom se istraživanju pokazalo da osnovnu školu ima samo 27% sela, zdravstvenu ambulantu tek 11,5% sela, stomatološku ambulantu 6,5% naselja, a 12% seoskih naselja poštanski ured. Ustanovljene su i velike regionalne razlike (među županijama) u opremljenosti sela tim sadržajima i uslugama. Autorice drže kako su glavni uzročnici takvog stanja ne-

razvijenost sela, disperzivna naseljenost i velik broj malih i patuljastih seoskih naselja, te da je nužno takvo nepovoljno stanje poboljšati.

Kako i kamo usmjeriti akcije radi poboljšanja takvog stanja? Smatra li netko da te ustanove treba imati što veći broj sela, jamačno nije realno očekivati da će se one pojaviti u patuljastim i malim seoskim naseljima. Gotovo 40% seoskih naselja ima manje od 100 stanovnika, a dvije trećine ih je manje od 300 žitelja. U najmanjim selima (do 100 stanovnika) živi samo 6% ukupne seoske populacije, ili prosječno oko 40 stanovnika, a to su više zaseoci nego sela, i nužno su upućena potražiti usluge u većim naseljima. »Koncentracija institucija i usluga u veća sela i male gradove opći je fenomen: seoske škole i crkve zatvaraju se, a svećenici i učitelji povlače se u veća naselja«, rezimira europska iskustva H. Mendras, i predlaže drukčiji scenarij. On smatra kako treba govoriti o *mreži a ne o teritoriju*, jer su se promijenila obilježja seoskog društva. Suvremeni promet i sredstva masovnih komunikacija proširili su seoski prostor: u »starom selu« promjer je seoskog kolektiviteta bio od 1 do 3 kilometra, dok je u suvremenim uvjetima taj promjer 10 do 30 kilometara. To je prouzročilo strukturne promjene u selu: ekonomski i socijalni život ne organizira se unutar granica i teritorija, nego se uspostavlja kroz mreže komunikacija i utjecaja. »Ono što se u gradu izražava u urbanoj koncentraciji, u selu se ogleda u ekologiji« (Mendras, 1978.: 123). Prihvatimo li ove Mendrasove naputke, problem se seoske infrastrukture može rješavati na spomenuti način. Važno je da je svako selo obuhvaćeno mrežom institucija, koje mogu pružiti potrebne usluge. Manji gradovi su ionako dio ruralnog svijeta i uzajamna ovisnost je nesporna. No, pravo je pitanje je li hrvatska urbana mreža dovoljno proširena i funkcionalno kapacitirana za takvu ulogu? Iako je 150 do 160 gradova povoljno smješteno u ukupnome prostoru, i mogu preuzeti dio takvih zadaća, prikupljeni podaci govore kako imaju nedostatan broj ustanova višeg stupnja, poglavito u obrazovanju i kulturi.

U istraživanju je istaknuta i uloga oko 425 seoskih općinskih središta. Te nove institucije lokalne uprave i samouprave naredna su adresa, središta koja svome okružju mogu pružati dio usluga. Pokazalo se da se ta naselja izdvajaju po opremljenosti socijalnom i tehničkom infrastrukturom od drugih seoskih naselja, koja su najčešće na njih i upućena, kad je posrijedi zadovoljavanju elementarnih potreba. Ona i manji gradovi imaju prodavaonice, pa i specijalizirane, osnovne škole, neke srednje škole, pošte, sportske terene i druge nužne ustanove i službe, na usluzi seoskom stanovništvu.

Smatra se da Hrvatska ima od 600 do 700 gradova i ruralnih središta – središnjih naselja i razvojnih žarišta u ukupnom prostoru. Ruralna središta, a u prvom redu općinski centri, mogu ispuniti neka očekivanja. Ona su prva »armatura« seoske naseljske mreže, ali postoje i središta višega reda, s većom odgovornošću za napredak seoskih područja. Ruralno-urbani kontinuum razumijeva središta različitog stupnja razvijenosti i raznovrsnih usluga. Tome valja podrediti ukupnu razvojnu politiku: od decentralizacije industrijskih i uslužnih kapaciteta, infrastrukturnih objekata, do cjelovito osmišljene politike disperzivnog a ne »centrističkog« prostornog razvoja.

O ekonomskom jačanju i sveukupnom napretku sela najviše ovisi i to koliko će pojedini lokalni nukleusi biti i žarišta razvoja i relej koji će razne tekovine modernog društva širiti u ukupnome ruralnom prostoru, i time ubrzati da se, kako neki utopistički tvrde, modernu povijest označi procesom pretvaranja sela u grad, ili, poprištem rurbanizacije koja ima i dodatnu kvalitetu u usporedbi s masovnom urbanizacijom.

5. Zaključak

Razvijena seoska socijalna i komunalna infrastruktura nužan je preduvjet da se i seoski svijet približi višim i poželjnijim standardima zadovoljavanja životnih i drugih potreba, da se oblike i sadržaje urbanih praksa i stečevina, kao nesumnjivo viši i kvalitetniji način života proširi kako bi proželi cjelinu seoskog svijeta. Ovo istraživanje, ali i neka druga, upozoruju na prilično nedostatnu rasprostranjenost najvećeg broja infrastrukturnih ustanova u selu, odnosno u golemoj većini seoskih krajeva i naselja. Ovo je istraživanje bilo, naime, usmjereno na naselje kao kristaliziranu jedinicu naseljenosti u prostornoj organizaciji društva, a manjim je dijelom zahvatilo tokove i mrežu utjecaja i komunikacija u seoskom prostoru i širem društvu.

Selo više nije izdvojen i relativno zatvoren društveni entitet, kakvo je bilo u dugoj povijesti seljačkog društva, ali i u prijašnjim fazama procesa modernizacije u Hrvatskoj, kad su industrijalizacija i urbanizacija samo periferno zahvaćale i vrlo malo mijenjale osnove i moduse njegova postojanja. Seoska zbilja je danas radikalno izmijenjena. Nova seoska struktura organski traži i primjerenije oblike rada i života prisutne u društvenom totalitetu.

Slaba opremljenost sela mnogim infrastrukturnim institucijama neprijeporno otežava njegovu participaciju u oblicima i praksama modernog života, no i takve se okolnosti može poboljšati nekim rješenjima kakva nudi suvremeno društvo.

H. Mendras inzistira da treba misliti o *mreži a ne o teritoriju*, jer su se, zbog promijenjenih okolnosti, promijenile i dimenzije seoskog društva. Uzgred rečeno! Mendras o tome piše sedamdesetih godina 20. stoljeća, razmišljajući o sudbini sela u industrijskom društvu, dakle, znatno prije od mnogih teoretičara »umreženog društva« i njihovih refleksija o globalizaciji i modernizaciji što omogućuju nastanak takvog društva. Mendras je zapravo anticipirao stavove mnogih kasnijih teoretičara, i, što je još paradoksalnije, u raspravi o jednom društveno marginalnom segmentu, kakvo je selo i njegova budućnost u uvjetima dominacije industrijsko-urbanog društva.

Suvremene komunikacije i ritmovi modernog društva dovode do »zgušnjavanja« vremena i prostora, a tome je podvrgnuta i seoska stvarnost. Budući da su transport i masovne komunikacije proširili seoski prostor, čiji promjer sada iznosi 10-30 kilometara, unutar njega se organizira gospodarski i društveni život sela.

Poznata je i Mendrasova sentenca da selo ne može konzervirati vlastitu logiku proizvodnje i života, jer »ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva«. To nameće potrebu da se drukčije osmišljava i provodi politika prostornog uređenja i planski usmjeruje razvojne tijekove u poljoprivredi i ruralnom prostoru. Prostorni bi razvitak trebao više respektirati i favorizirati disperzni tip organizacije prostora i naseljenosti, umjesto centrističkoga razvoja. Znači da je poželjna politika dekoncentrirane urbanizacije. Treba osnaživati mrežu manjih seoskih gradića i seoskih središta sposobnih postati okosnicom ruralne naseljske mreže. U tima manjim čvorištima usluga i ponude radnih mjesta i razvijenije infrastrukture, širi seoski prostor mogao bi osigurati poželjnu razinu zadovoljavanja raznolikih potreba.

Hrvatska ima, procjenjuje se, otprilike 600 do 700 središnjih naselja, većinom seoskih, ili manjih gradova kakvi strukturno pripadaju seoskom svijetu. Naravno, taj se broj može i povećati, jer procesi decentralizacije industrije i pojava novih djelatnosti u tercijarnom i kvartarnome sektoru, pogodnih za seoske sredine, omogućuju i mnogim seoskim naseljima dostizanje više razvojne razine, i preobrazbu u snažnija čvorišta u naseljskoj mreži današnjeg i budućeg sela. Time bi se lakše rješavalo i strukturni hendikep seoskih regija i naseljenosti, što ih je stvarala duga prošlost seljačkog društva, a koja se ogleda u izrazito niskoj koncentraciji naseljenosti seoskog prostora, čija je vremenska »sedimentacija« postojanje velikog broja malenih i patuljastih naselja. Ona je dosad bila i jedan od glavnih uzročnika velike depopulacije mnogih seoskih regija. Obrnuti taj trend zadaća je našega doba, a naš je članak pokušao osvijetliti neke važnije pretpostavke toga zaokreta.

Literatura

1. Cifrić, Ivan (2002.): Zagađivanje i ugrožavanje seoskog okoliša. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 265-285 str.
2. Defilippis, Josip (1993.a): Obiteljska gospodarstva Hrvatske. – Zagreb: AGM, 247 str.
3. Defilippis, Josip (1993.b): Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja. – *Sociologija sela*, Zagreb, 31 (1993) 1/2: 35-41.
4. Duncan, Otis Dudley; Reiss, Albert J., Jr. (1956.): *Social Characteristics of Urban and Rural Communities, 1950*. – New York: John Wiley & Sons, Inc.
5. Kayser, Bernard (1990.): *La renaissance rurale*. – Paris: Armand Colin, 316 pp.
6. Korenčić, Mirko (1979.): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, XXIII, 900 str.
7. Mendras, Henri (1978.): *Budućnost seoskih društava u industrijskom društvu*. – *Sociologija sela*, Zagreb, 16 (1978) 61/62: 121-133.
8. Mendras, Henri (1986.): *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. – Zagreb: Globus, 310 str.
9. Nejašmić, Ivica (1990.): *Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj*. – *Sociologija sela*, Zagreb, 28 (1990) 107/108: 33-50.

10. Petak, Antun (2002.): Što znamo o mladim seljacima? – *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 1/2 (155/156): 43-48.
11. Pokos, Nenad (2002.): Metodologija izdvajanja seoskog stanovništva, njegov raspored i popisne promjene 1953.-2001. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 31-56 str.
12. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Centar za sociologiju grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176 str.
13. Rambaud, Placide (1971.): Société rural et urbanisation. – In: Henry Desroches et Placide Rambaud: *Village en développement*. – Paris: Mouton et co.
14. Rogić, Ivan; Salaj, Matija (ur.) (1999.): Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji: zbornik radova. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 252 str.
15. Sauer, Mathias (1990.): Fordist Modernization of German Agriculture and the Future of Family Farms. – *Sociologia Ruralis*, Assen, 30 (1990) 3/4: 260-279.
16. Sorokin, Pitirim A.; Zimmerman, Carle C. (1929.): Principles of Rural-Urban Sociology. – New York: Henry Holt.
17. Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske (1997.). – Zagreb: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja; Zavod za prostorno uređenje, 260 str.
18. Štambuk, Maja (1997.): Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama. Doktorska disertacija. – Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 241 str.
19. Štambuk, Maja (2002.): Selo i modernizacija: kratka povijest nesporazuma. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9-28 str.
20. Štambuk, Maja; Mišetić, Anka (2002.): Neki elementi socijalne i tehničke strukture hrvatskog sela. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 155-176 str.
21. Šuvar, Stipe (1973.): Između zaseoka i megalopolisa. – Zagreb: Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 243 str.
22. Tovey, Hilary (1998.): Rural Actors, Food and the Post-Modern Transition. – In: Leo Grandberg and Imre Kovach (eds.): *Actors on the Changing European Countryside*. – Budapest: Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Science, Budapest, 282 pp.
23. Zimmermann, Ratimir (1999.): Prijedlog određenja srednjih gradova u Hrvatskoj. – U: Ivan Rogić i Matija Salaj (ur.): *Srednji gradovi u hrvatskoj urbanizaciji*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 33-70 str.
24. Živić, Dražen (2002.): Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.-1991. godine. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 91-127 str.
25. Župančić, Milan (1995.): Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede. – *Sociologija sela*, Zagreb, 33 (1995) 1/4: 1-17.
26. Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – *Sociologija sela*, Zagreb, 38 (2000) 1/2: 11-78.
27. Župančić, Milan (2002.): Obiteljska poljoprivredna gospodarstva. – U: Maja Štambuk, Ivan Rogić i Anka Mišetić (ur.): *Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. – Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 221-247 str.
28. Župančić, Milan (2005.): Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i ruralni razvitak u Hrvatskoj. – *Sociologija sela*, Zagreb, 43 (2005) 167: 171-195.

Milan Župančić

Institute for Social Research of Zagreb, Zagreb, Croatia

Infrastructural Equipment of Rural Settlements in Croatia

Summary

The subject of this article is a relation between the rural and urban settlements and the rural settlements position within the Croatian society network of settlements. The article also gives the results of the empirical research into how well the Croatia's villages are equipped with institutions of social and technical infrastructure, carried out in 107 villages within the project Sociological aspects of the network of settlements in the transition context.

In terms of function and importance, in hierarchically and pyramidally organized network of settlements – on the top of which there are the biggest cities and the state centre as central and the most important spatial centres – rural settlements are placed very low. This is why this article is the view upon what is going on at the bottom of that pyramid. Rural settlements are poorly equipped with social and technical infrastructure. Because of the deficiency of elementary agencies and institutions in villages, the villagers have to go and use their services in bigger local centres and towns. The research has shown how complex, interdependent and interwoven the relations between the types of settlements are. Croatia has a system of nearly 700 central settlements. Besides the towns, this network encompasses about 75% rural centres. It is obvious that in rural areas a local centres' network is being formed, these local centres being mostly rural municipal centres and more important rural centres. As among the 107 rural settlements making the research sample there were 35 such centres, their role in the processes of the contemporary village modernization could have been enlightened. The research has also shown that the improvement in terms of more quality equipment of villages with the institutions of social infrastructure and installations and objects of technical infrastructure had only occurred in the field of basic infrastructure, like power stations, sewers, roads, and in expansion of some services important for the everyday life in the village. The insufficiency of medical and educational institutions is notable, and even rural centres are poorly equipped in this concern. Infrastructural equipment, accessibility and quality of service at disposal of the inhabitants of rural areas is being impacted by the burden of dispersive settling in rural areas as well as by a great many of small villages and dwarf hamlets. This situation points at the need for more balanced development within the space and for the strengthening of local development centres within the polycentric network of settlements. In this case, in the nowadays village that is significantly broadening the size of its space the importance of territory would decrease, and the network of impacts and services between small towns and rural centres in broader rural space would become more important. It would undoubtedly also improve the quality of living in contemporary village, and slow down intense rural exodus that had brought to the great imbalance in the entire space.

Key words: village modernization, rural settlements, social and technical infrastructure in rural settlements, local centres, Croatia.

Received on: 19th of September, 2005

Accepted on: 10th of October, 2005

Milan Župančić

Institut de Recherches sociales à Zagreb, Zagreb, Croatie

Équipement infrastructurel dans les villages croates

Résumé

Le thème de cet article se base sur la relation des habitations urbaines et rurales au sein du réseau des habitations de la communauté croate. L'article traite des résultats d'une recherche empirique conduite dans 107 villages, relative à l'équipement des villages croates en institutions d'infrastructure technique et sociale dans le cadre du projet *Aspects sociologiques du réseau d'habitations dans le contexte de transition*.

Dans le cadre d'un réseau d'habitations organisé de façon hiérarchique et pyramidale, dont le sommet est représenté par les plus grandes villes ainsi que par la capitale de l'état, les habitations rurales se trouvent par leurs fonctions et leur importance au bas de la pyramide. Cet article a pour intention d'étudier ce phénomène. Les habitations rurales sont mal équipées d'infrastructure sociale et technique. Les institutions et les services manquent dans les villages, c'est pourquoi leurs habitants doivent se servir des services de telles institutions existant dans les plus grands centres locaux ainsi que dans les villes. Grâce à la recherche toute la complexité, l'interdépendance et l'enchevêtrement des relations entre différents types d'habitations ont été mise à jour. La Croatie dispose d'un système d'environ 700 habitations de taille moyenne. A part les villes ce réseau comprend 75% de centres ruraux. Il est évident qu'un réseau de centres locaux est en train de se former dans les milieux ruraux. Il s'agit là surtout de centres communaux et autres centres détenant une certaine importance dans le milieu rural. Etant donné que les 107 habitations rurales de l'échantillon comprenaient 35 de ces centres, il était possible de définir leur rôle dans le processus de modernisation du village contemporain. La recherche a de même démontrée une amélioration quant à un équipement de meilleure qualité dans le domaine des institutions sociales et les locaux d'infrastructure technique seulement dans l'infrastructure communale et le développement de certains services essentiels à la vie quotidienne du village. Un manque d'institutions médicales et pédagogiques est évident aussi bien dans les villages que dans leurs centres locaux. L'espace rurale est peuplée de façon dispersive et une multitude de mini villages influence de façon négative l'équipement infrastructurel, l'accessibilité et la qualité des services. Ceci indique qu'un développement plus équilibré dans l'espace et le renforcement des centres de développement est nécessaire dans le réseau polycentrique des habitations. Dans ce cas le village contemporain qui étend considérablement les dimensions de son espace, prendrait moins en compte l'importance du territoire, alors que le réseau d'influence et de services entre petites villes et centres ruraux gagnerait en importance. Ceci, sans aucun doute améliorerait la qualité de vie du village contemporain et refrènerait le puissant dépeuplement rural qui a provoqué un déséquilibre important dans la région entière.

Mots clés: modernisation du village, habitations rurales, infrastructure sociale et technique des habitations rurales, centres locaux, Croatie.

Reçu: le 19 septembre 2005

Accepté: le 10 octobre 2005